

1981, a fost organizat la Groningen primul simpozion internațional cu tema „ ^{14}C și arheologia”. Lucrările susținute au fost dedicate memoriei fizicienilor dr. W. F. Libby și dr. H. de Vries, pentru contribuția adusă în domeniul datării cu radiocarbon și au fost reunite în cel de al optulea volum al revistei PACT, publicația Grupului european de studii pentru tehnicile fizice, chimice, biologice și matematice aplicate în arheologie. La apariția acestui volum au cooperat în calitate de coeditori W. G. Mook și H. T. Waterbolk de la Universitatea din Groningen, care semnează și prefața. Volumul pe care îl prezentăm cuprinde, în funcție de problemele care le tratează, mai multe secțiuni.

Cap. I. Introducerea conține un memorial dedicat lui W. F. Libby (R. Berger) și o privire retrospectivă asupra celor 30 de ani de datări cu radiocarbon la laboratorul de la Groningen (H. T. Waterbolk). Este pomenită în acest context activitatea depusă de H. de Vries, ce a adus contribuții însemnate la dezvoltarea metodei radiocarbon. El a descoperit și variația naturală a radiocarbonului atmosferic, a publicat primele serii de date mai vechi de 50 000 ani și a contribuit activ la crearea și dezvoltarea laboratorului de la Groningen. În aceeași comunicare se subliniază și aportul palinologiei, corelată cu climatologia și geologia, în ceea ce privește datările absolute.

10 secțiune separată (Cap. II) a fost rezervată aspectelor generale legate de datarea cu ^{14}C . Legat de aspectele fizice (W. G. Mook și H. J. Streuman, Physical and chemical aspects of radiocarbon dating) se prezintă mai multe metode de măsurare a radioactivității folosite de unele laboratoare, în funcție de probă, preferințe și experiența lor; sunt explimate necesitățile pentru care proba trebuie să aibă o anumită greutate și faptul că din cauza contaminărilor trebuie să se lucreze pe serii de date. Aspectele chimice tratează genul de material utilizabil pentru datare, ridică problema contaminării probelor și a pretratamentelor ce trebuie aplicate. Se dau mai multe rețete pentru tratarea lemnului înainte de aflarea virstei și se fac unele precizări în legătură cu datarea pe bazele nease, care păstrează colagenul (sunt prezentate rețete pentru separarea acestuia).

În același capitol H. T. Waterbolk prezintă 10 norme pentru interpretarea datelor radiocarbon în arheologie, W. H. Zagwijn posibilitatea datării obiectivelor geologice cu o vechime de până la 70 000 ani și R. L. Otlet în colaborare cu A. J. Walker argumentează introducerea unei fișe de calculator, care să cuprindă toate datele legate de o probă ce trebuie datată. În aceste condiții, se pot eventual revedea, unele date și operațiuni care sînt unice și distructive, și se crează și posibilitatea realizării unei baze de date comune cu Conciliul de British Archaeology Index. R. Nydal se ocupă de numărul optim de probe și acuratețea în probleme de datare. Din cauza posibilității contaminării este necesară recoltarea unui număr mai mare de probe, iar acuratețea datării este asigurată în mare măsură și de stabilitatea pe termen lung a echipamentului electronic, inclusiv a counter-ului.

Volumul cuprinde și o secțiune referitoare la tehnicile de lucru (Cap. III). Cele mai multe articole tratează problemele legate de datarea prin tehnica acceleratoarelor de particule.

Sînt prezentate posibilitățile, costul, felul în care se face tratarea, precizările a probelor și datele obținute (R. E. M. Hedges, R. P. Benkens, J. Beer, M. Andrée, R. Balzer). Reținem că această tehnică (J. A. J. Cowlett „Contributions to British and European prehistory: The scope and problems of ^{14}C accelerator dating”) oferă posibilitatea datării probelor de dimensiuni foarte mici (1 miligram sau mai puțin) și foarte vechi. Acceleratorul este recomandat, mai ales pentru oase (permite separarea mai multor componente ale sale).

R. L. Otlet și G. V. Evans („Progress in the application of the miniature gas counters to radiocarbon dating of small samples”) consideră că, folosind noi descoperiri din fizica nucleară și diferite programe operaționale pe micro-computer, în următoarea perioadă există posibilitatea să fie analizate anul 100/200 probe de mici dimensiuni la un preț mai scăzut.

O altă lucrare din acest capitol tratează aplicarea datelor calibrate radiocarbon la cercetarea hidrației obsidianului (P. I. van der Hoeven-Stam). Din cercetările întreprinse pe materiale din Mexic și California s-a observat necesitatea utilizării datelor calibrate de ^{14}C pentru determinarea ratei de difuziune a obsidianului. În același articol se arată că pentru datarea prin hidratarea obsidianului un rol important îl joacă felul obsidianului și locul său de proveniență.

Cap. IV reunește cele mai multe comunicări și se referă la problema atât de importantă a materialelor din care se procură probele ce trebuie date. Se au în vedere materialele de origine terestră (J. Evin) și non terestră (I. U. Olson). În ceea ce privește această ultimă categorie, se atrage atenția asupra rolului jucat de efectul rezervorului de apă, la cărui virstă aparentă trebuie luată în considerație atunci cînd se calculează virsta absolută a unor materiale non terestre.

A. Simonsen abordează într-un interesant articol procedurile legate de prelevarea, sortarea și tratarea cărbunelui în vederea datării prin metoda radiocarbon. Se ia în discuție virsta obținută prin analiza cărbunelui, care trebuie considerată ca atare, deoarece, de cele mai multe ori există o perioadă lungă de timp între momentul tăierii și cel al arderii lemnului. De aceea, fizicienii consideră de un real folos însoțirea eșantionului analizat de un număr cit mai mare de detalii asupra situației stratigrafice și contextului arheologic. Se precizează faptul că unele laboratoare de radiocarbon sînt dotate cu instrumentar și suficiente date pentru a identifica și sorta fragmentele de cărbune care trebuie analizate. Este preferabil, spune autorul, ca cei care expediază probele să încerce și o identificare inițială (fapt ce presupune o colaborare între palinologi și botanisti); analiza acestor resturi lemnoase alături de datări radiocarbon pot aduce în discuție și interesante date legate de tehnicile și economia societăților preistorice.

R. Johnson, Th. Kaufman și Berger se ocupă de datarea cu radiocarbon a obiectivelor aflate în preajma unor vulcani. Pe baza experiențelor și analizelor efectuate pe probe (scoici) din nordul Californiei, Clear Lake, s-a ajuns la concluzia că pot apărea erori mari datorită carbonului eliminat prin erupție.

D. D. Harkness („The extent of natural ^{14}C deficiency in the coastal environment of the United Kingdom”) remarcă faptul că în zona de coastă a Angliei s-au observat unele deficiențe ale concentrației radiocarbonului, care indică în cazul datării o virstă aparentă, ce necesită corecții. Se arată că pe baza analizelor efectuate s-a stabilit că această corecție este de 405 ± 40 ani.

Mai multe articole se ocupă de posibilitatea de datare a resturilor umane prin metoda radiocarbon. Se prezintă o metodă mai sigură de datare, care are la bază măsurarea activității ^{14}C , atât a componentelor organice cit și a celor anorganice din probă (N. Horvatinčić, D. Srdoč, B. Obelić și A. Šlepčević — „Radiocarbon dating of fossil bones, development of a new technique for sample processing”), sau rezultate obținute pe oase umane provenind din zone de coastă ale mărilor și oceanelor. Astfel, analizele efectuate pe resturi fosile din zonele de coastă ale Pacificului (B. S. Chisholm, D.E. Nelson și H.P. Schwarz) și din Groenlanda și Danemarca (H. Tauber) au relevat faptul că, trebuie avută în vedere hrana folosită de oameni. S-a demonstrat că grupele de populații din aceste zone au folosit hrană de origine terestră doar în proporție de $6 \pm 12\%$, restul fiind de origine marină. Acest lucru influențează foarte mult datarea radiocarbon și se pot obține date mai tinere până la 200 de ani. Se recomandă să se aibă în vedere hrana folosită și să se facă corecțiile necesare în cazul unei hrăni bazată pe proteine marine. Există și posibilitatea corectării fracțiunii izotopice, caz în care erorile sînt minime și ele nu mai afectează datarea.

În cadrul acestui capitol ne-a reținut atenția un alt articol referitor la datele de radiocarbon obținute prin analiza unor resturi osoase umane din Ungaria (E. Csongor, I. Bogdár-Kutzián, I. Szabó, E. Hertelendi). Analizele efectuate pe oase provenind din morminte aparținând culturii Bodrogkeresztúr și perioadei La Tene au indicat 5250 / 5150 (până la 4850 / 4750) și respectiv sec. 4 BC.

Cap. V al volumului PACT cuprinde aplicațiile arheologice. J. Clutton-Brock și R. Burleigh („Some archaeological applications of the dating of animal bone by radiocarbon with particular reference to post Pleistocene extinctions”) aduc în discuție pe baza datelor de ^{14}C obținute răspîndirea unor anumite specii animale sălbatice și momentul cînd a avut loc domesticirea lor (calul).

Un alt articol, semnat de A. J. Walker, R. L. Otlet și A. J. Clark prezintă rezultatele obținute de laboratorul Harwell (Marea Britanie) din 1970 încoace. Se analizează anual aproape 450/500 de probe, iar vîrstele obținute se încadrează între 4500 BC — 1600 AD. Pentru viitoarea etapă, se preconizează menținerea și înmulțirea chiar a numărului de probe analizate, o mai bună precizie a măsurătorilor și posibilitatea datării probelor foarte mici.

P. M. Dulkhanov prezintă un material referitor la neoliticul din sud-vestul Asiei și sud-estul Europei, prin prisma datărilor radiocarbon. Avînd în vedere săpăturile arheologice, rezultatele palinoclimatice, se analizează apariția neoliticului în zona de sud-vest a Asiei, schimbările care implică acest nou tip de economie. Factorii ecologici și de climă au influențat masiv dezvoltarea așezărilor neolitice timpurii și tot ei au determinat la un anumit monument și migrația populațiilor din această zonă. Pe baza tuturor acestor factori și avînd ca reper datele de radiocarbon obținute, autorul consideră că procesul de neolitizare s-a făcut în cinci valuri.

Ultimul capitol (VI) se referă la calibrare. Cercetătorii care s-au ocupat de această problemă consideră absolut necesară calibrarea datelor de ^{14}C . Legat de aceasta sînt amintite unele observații făcute asupra concentrației radiocarbonului atmosferic (M. Stuiver). Astfel, (M. Bruins, M. Rhein, T. W. Linick și H. E. Suess) s-a observat că ea a scăzut în ultimii 6000 de ani cu peste 10%. Creșterea nivelului de carbon radioactiv din atmosferă nu se face regulat, ci la intervale diferite (1000—2300 de ani). În momentul de față nu se poate determina fluctuația concentrației radiocarbonului atmosferic pentru perioadele în care nu există scară dendrocronologică, iar metodele fizice și chimice existente nu permit obținerea unor date legate de această problemă.

În același capitol W. N. Mook stabilește cele trei categorii de variații seculare ale concentrației radiocarbonului atmosferic (*pe termen lung* — aproape 900 de ani; *medii* — datorate schimbărilor din activitatea solară și duc la o schimbare aparentă a vîrstelor radiocarbon; *pe termen scurt* — legate de ciclul de 11 ani a activității solare: cînd activitatea solară este mai intensă, intensitatea cîmpului magnetic crește, iar atmosfera este mai ocrotită împotriva radiațiilor cosmice) și conchide că, curbe viabile de calibrare pot fi obținute măsurînd mii de probe, cu o precizie de datare care să depășească ± 50 ani.

D. Becker prezintă date foarte importante legate de scara dendrocronologică și calibrarea datelor radiocarbon. Autorul afirmă că s-au făcut progrese importante în ceea ce privește dendrocronologia stejarului din perioada post glaciară, deoarece s-a observat ca această specie prezintă similitudini pe o arie largă în sud-vestul Europei. Din același articol aflăm că E. Hollstein (pentru Vestul Germaniei) și B. Becker (pentru sudul Germaniei) au stabilit două calendare pe baza înțelegerii de creștere a stejarului, ce se întind pînă în perioada Pre-Romana (laboratorul din Trier). Scrii largi au fost reconstituite de laboratoarele din Göttingen și Köln, și ele acoperă porțiuni ce se întind pe aproape 9000 de ani.

Compararea cronologiilor realizate pe închei de arbori între Hohenheim, Neuchâtel și Zürich dau posibilitatea extinderii datelor de la începutul mileniului 4 pînă aproape de începutul mileniului 3 BC. Același autor consideră că datările dendrocronologice sînt foarte importante pentru evoluția culturilor neolitice din centrul Europei, și amintește că perioada 3800—2700 BC are o acuratețe de datare de pînă la 1 an. La aceste performanțe s-a ajuns prin compararea dendrocronologiilor obținute pe stejar-Hohenheim și Bristlecone-Pine.

B. Becker este de părere că se pot face unele borelări între Anglia, Germania și Irlanda de nord pentru cronologiile postglaciale, dar orice legătură cu regiunile Mediteranei trebuie exclusă.

Volumul prezentat reprezintă unul din documentele cheie în ceea ce privește stadiul actual al cercetării în domeniul datării cu radiocarbon și perspectivele oferite de această metodă. În ultima vreme, în mai multe țări (Cehoslovacia, Anglia) au avut loc manifestări cu caracter internațional referitoare la metodele moderne de datare în arheologie, inclusiv metoda radiocarbon, la care s-a accentuat necesitatea organizării pe baze noi a unor cercetări interdisciplinare în domeniul arheologiei, care să ajute la înțelegerea aspectelor complexe ale vieții oamenilor din perioade îndepărtate.

Este de dorit ca manifestări de acest fel de la Groningen să se permanentizeze și să reunească pe cît posibil toți specialiștii din domeniu.

CORNELIA — MAGDA MANTU

* * * PROSPEZIONI ARCHEOLOGICHE, 10, 1986, Fondazione Lerici, 114 p., 7 pl.

Anunțăm apariția, după o întrerupere îndelungată, a prestigioasei reviste „Prospezioni archeologiche”. Numărul zece al acestei publicații, numerotat în continuarea celorlalte volume apărute, tocmai pentru a sublinia continuitatea, este dedicat memoriei a două personalități marcante în domeniul prospecțiilor arheologice. Este vorba de Carlo M. Lerici (+ 1981) și Richard E. Linington (+ 1984).

Carlo M. Lerici are meritul de a fi introdus primul metodele geofizice și mecanice în arheologie. El a fost totodată fondatorul și cel care a subvenționat generos fundația care, fi poartă și numele.

Richard E. Linington a fost vreme îndelungată directorul fundației Lerici și a adus contribuții importante în domeniul geofizicii arheologice.

Volumul pe care îl prezentăm cuprinde în prima parte listele de lucrări ale celor doi dispăruți, iar în partea a doua lucrări scrise de prieteni și colegi în memoria celor două personalități.

Primul articol aparține lui M. J. Aitken — „Proton magnetometer prospecting: reminiscence of the first year” (p. 15—17). Autorul amintește primele lucrări de prospecție magnetică pe zone arheologice făcute cu un magnetometru cu protoni, realizat de el (acum 30 de ani în urmă) în laboratorul de la Oxford, care se baza pe un fenomen de fizică nucleară. Cu ajutorul acestui aparat s-au putut detecta cuptoare și gropi, reușindu-se astfel să se lărgească mult cîmpul de

comandată de la distanță prin diverse mijloace electrice și are în dotare un ecometru de ultrasunete pentru măsurarea dimensiunilor cavității. Cu ajutorul ecometrului s-au făcut diagrame și relevee ale perimetrelor mormintelor din necropola menționată. Săpăturile arheologice efectuate ulterior au confirmat rezultatele obținute. Autorul menționează de asemenea că măsurătorile fotogrametrice pot fi ținute ca auxiliare, sau de rezervă, și ele pot fi folosite pentru situații în care, din cauza forme cavității, nu pot fi obținute reflecții sonice interpretabile.

În articolul „The magnetic susceptibility of soils from central and southern Italy” (p. 25—36), S. Tite și R. E. Lington abordează problema analizei magnetice a solurilor din zona centrală și sudică a Italiei. Se consideră că studiul succesiunii magnetice a terenurilor este interesant atât ca suport pentru interpretarea rezultatelor prospecției magnetice, cât și pentru a se stabili în ce măsură influențează condițiile climatice dezvoltarea proprietăților magnetice. În 1973 s-au recoltat 400 de eșantioane din zonele amintite, cântind să fie exemplificate diverse condiții geografice, climatice și ambientale. S-a avut în vedere ca eșantioanele să fie recoltate atât de la suprafață, cât și de la diverse nivele și din diferite puncte. Autorii fac o descriere a procedurilor urmate pentru prepararea eșantioanelor și a măsurătorilor, iar apoi se prezintă rezultatele obținute. S-au luat în considerație separat eșantioanele provenind din zonele cu depozite sedimentare, de cele cu depozite vulcanice, toate acestea subdivizate la rândul lor în eșantioane din zone sterile și arheologice. Articolul mai conține și patru tabele. Tabelul întâi cuprinde datele despre eșantioanele din zonele sterile, din depozitele sedimentare și comparativ, datele oferite de eșantioanele luate în condiții similare din Anglia. Cel de al doilea tabel conține date despre eșantioane provenind din zone arheologice cu aceeași caracteristici geologice. Aici sunt cuprinse de asemenea și raporturile între valorile medii ale caracteristicilor examinate a eșantioanelor din zonele arheologice și din zonele sterile, și conținutul mediu de carbonat de calciu în două grupe de eșantioane. În tabelul trei sunt prezentate datele despre eșantioanele luate în centrul sau din punctele periferice ale zonelor arheologice. Ultimul tabel conține datele obținute de la eșantioanele prelevate în zonele vulcanice, la nord și la sud de Roma.

Rezultatele obținute prin analiza eșantioanelor demonstrează că în Italia, în zonele sedimentare, pe roca calcaroasă, e posibil să apară anomalii magnetice (uneori chiar în corepondență cu mici elemente arheologice), în timp ce pe alte tipuri de rocă, pentru a se observa anomalii magnetice relevante, zonele respective trebuie să fi fost intens locuite.

Pentru zonele vulcanice există posibilitatea apariției unor elemente arheologice dezgropate și acoperite din nou de depozitele de pământ, în timp ce pentru zonele de coastă, la vest de regiunea vulcanică, Volturno-Laziale, condițiile sînt asemănătoare cu cele din zonele cu rocă calcaroasă. Articolul atrage atenția asupra posibilității aplicării prospecției magnetice în zonele Italiei centrale și meridionale, și a faptului că, datele succesiunii magnetice pot fi de un real interes și ar fi util să se aplice anterior oricărei prospecții cu această metodă.

J. W. Weymouth și J. A. Lessard pun în discuție în articolul intitulat „Simulation studies of diurnal corrections for magnetic prospecting” (p. 37—47) rezultatele obținute prin prospecția magnetică. Rezultatele acestei metode, împreună cu cele oferite de rezistivitatea solului indică locurile unde, din diferite perioade și ușurează astfel localizarea siturilor arheologice în vederea excavării. Autorii au în vedere variațiile temporale ale cimpului magnetic care în timpul unor zile active magnetice pot fi chiar semnificative. Deoarece nu este posibil să se cunoască cu anticipație activitatea geomagnetică, experiența arată că este indicat să se folosească două magnetometre și nu unul, deoarece pentru prima situație se pot obține rezultate prin metoda diferențială, fără false anomalii. Experiența a arătat că în cazul folosirii unui singur aparat, rezultatele obținute nu sînt precise și ele sînt valabile doar pentru zone foarte mici.

A. Tabbagh în „Sur la comparaison entre la prospection électrique et trois méthodes de prospection électromagnétique pour la détection de contrastes de résistivité associés aux structures archéologiques” (49—63) abordează probleme

legate de detectarea siturilor arheologice, prin rezultatele comparative a mai multor metode. Cea de prospecție (a cărei început se plasează în anii '50) și alte trei metode de prospecție electromagnetică (M. T., Slingram, S.G.D., puse la punct și folosite din perioada anilor '60). Analiza comparată a unor structuri arheologice cu aceste metode pune în evidență faptul că metoda electrică de măsurare a solului rămîne de neînlocuit. Ea oferă posibilitatea detectării în cele mai bune condiții a structurilor rezistente, și are totodată avantajul că poate fi folosită în mediile foarte perturbate. Se consideră că această metodă, alături de utilizarea rețelelor de electrozi, are foarte mari perspective. În această situație, deși ea este prioritară, autorul afirmă că nu trebuie îndepărtate nici posibilitățile oferite de metodele electromagnetice, dintre care M.T. este metoda cea mai sensibilă la structurile conductoare bine orientate; în timp ce metoda Slingram oferă posibilitatea utilizării rețelei de receptoare.

Alt articol din publicația amintită pune în discuție problema recunoașterii de suprafață a unor vechi situri arheologice și rezultatele obținute prin prospecția geofizică — C. F. Gaffney și V. L. Gaffney, „From Boeotia to Berkshire: an integrated approach to geophysics and rural field survey” (p. 65—70). Se ajunge la concluzia că în cele mai multe cazuri, concentrările ceramice de la suprafață nu se află pe același loc cu formațiunile arheologice *in situ* (relevate de săpături), ci în vecinătatea lor.

A. Hesse, G. Bossuet, A. Choquier abordează în „Reconnaissance électrique et électro-magnétique de sites et de structures de métallurgie ancienne” (p. 71—77) problema explorării geomagnetice a așezărilor vechi metalurgice. Autorii au ajuns la concluzia că alături de prospecțiunea magnetică, ceaaltă metodă, electro-magnetică poate identifica mai bine structurile cu zgură și le poate chiar descrie în detaliu. În așezările de dimensiuni mai mari rezultatele combinate ale celor două metode oferă chiar posibilitatea delimitării atelierei de prelucrare a fierului, dar totodată se pot pune în evidență și alte structuri interne. Uneori analizele pot fi chiar mai complexe, ca în cazul așezării de la Tannere din Puisaye, unde prin sondaje electrice s-a putut măsura grosimea reziduurilor de lucru acumulate în timpul perioadei activității atelierei.

Altă posibilitate a folosirii prospecției magnetice este în cazul identificării gropilor din necropole. Această problemă este discutată de M. Cucarzi, „Magnetic survey to locate pit-graves in large cemeteries” (p. 79—84), pe baza rezultatelor obținute pentru trei necropole: Piovego (Italia), Shadar-i-Sokhta (Iran) și Aligrama (Pakistan). Premiza folosirii prospecției magnetice în cazul necropolelor a fost existența inventarului, care poate influența cimpul magnetic local. Rezultatul lucrărilor este apreciat pozitiv de autor. Acesta afirmă că, după studiul caracteristicilor magnetice și a geometriei mormintelor, au fost propuse trei modele magnetice (pentru Piovego o sferă, pentru Shadar-i-Sokhta un cilindru, iar pentru Aligrama cilindri suprapuși), care pe verticală pot fi polarizate în cimpul magnetic terestru. Utilizarea metodei prospecției magnetice la cercetarea necropolelor indică gropile de morminte pînă la o adîncime de doi metri.

I. Scollar în „A magnetic survey near Montalto di Castro in 1966” (p. 85—90) pune problema înregistrării și redării datelor oferite de prospecția magnetică pentru situl arheologic de la Montalto di Castro. Pentru acest obiectiv exista o fotografie aeriană, care indica un oraș antic, prezumtiv identificat ca Regae și datat în sec. IV B. C. Pentru prospecția magnetică a zonei nu a putut fi folosit tradiționalul magnetometru cu protoni, din cauza faptului că la 1 km distanță se construise linia ferată electrică care a dus la apariția de perturbații și anomalii magnetice. S-a folosit un aparat special, un magnetometru diferențial cu protoni, realizat la Bonn de A. Lander. Rezultatele obținute au fost apreciabile. Autorul prezintă o nouă tehnică de punere în evidență a datelor geofizice prin reprezentarea fotografică. Datele sînt în prealabil tratate matematic (analize statistice, filtraje și interpretări, necesare pentru a se elimina elementele nearheologice), iar apoi înscrise pe un film. Tehnica este bazată pe apropierea comune folosite în procesarea imaginilor. S-a ales această metodă, deoarece se consideră că ea aduce arheologului maxi-

num de avantaje în interpretarea datelor de prospecțiune magnetică.

Tot legată de punerea în valoare a resturilor arheologice, amintim și lucrarea îngrijită de L. Cavagnaro Vanoni, „Prospezione archeologica a Cerveteri nell'area della città antica” (p. 91—101). Sunt prezentate rezultatele obținute prin utilizarea metodelor geofizice și mecanice la prospectarea vechiului oraș antic Cerveteri, efectuate în perioada 1968—1975, de către fundația Lerici, sub conducerea lui R. E. Linington. Rezultatele combinatorii au dus la noi puncte de vedere în interpretarea hărților geomagnetice, putându-se aprecia cu mai multă ușurință formațiunile arheologice, intervențiile umane posterioare locuirilor și perturbările datorate condițiilor geologice.

Rubrica „Notiziario” cuprinde două materiale referitoare la sedimentologie, și mai ales la felul cum aceasta poate ajuta înțelegerea unor probleme arheologice. Se au în vedere cazurile a două așezări datând din perioada greco-etruscă și romană din valea Padului. Astfel la Corte Cavanella, examinarea sedimentologică a seriilor stratigrafice, combinate cu datele despre locuirea romană din perioada imperiului a permis reconstituirea mediului înconjurător al sitului și a adus noi contribuții la explicarea existenței unor structuri de lemn.

La San Basilio, deși nu au putut fi colectate foarte multe informații, s-au putut totuși corela diferite etape de transformare a așezării din perioada greco-romană și etruscă, cu evoluția situației mediului înconjurător, influențată de variațiile regimului hidrografic al Padului.

Revista se încheie cu un bilanț al activității fundației Lerici în perioada 1975—1985, din care reiese că au fost realizate peste 150 de săpături arheologice în situri diferite și cu metode diferite. Un alt aspect al activității desfășurate a fost cel al cercetării, astfel că, după efectuarea săpăturilor propriuzise, rezultatele obținute au verificat veridicitatea celor furnizate de diferitele feluri de prospecție. Ca o realizare aparte se cuvine menționat și cel de al XXIII-lea simpozion internațional de arheometrie. O preocupare constantă este cea a dotării fundației și se amintește achiziționarea unui calculator IBM PC-XT cu ploter și imprimantă, cu care se pot prelucra datele oferite de prospecția geofizică și cea mecanică. În perioada în discuție au fost organizate și șase cursuri de explorare arheologică, care au avut ca scop cunoașterea posibilităților și limitelor metodelor de prospecție (fotografie aeriană, metode geofizice, mecanice, geochemice, matematice, și probleme de interpretare a datelor geofizice). Între anii 1980—1983 parte din expoziția „Etruschi e Cerveteri”, care se referea la activitatea fundației Lerici (organizată de aceasta în colaborare cu alte instituții), la instrumentele și metodele folosite pentru prospecție a fost deschisă la Stockholm și s-a bucurat de un mare interes.

Volumul în discuție, realizat într-o deosebită manieră grafică, constituie fără îndoială un instrument util și necesar tuturor celor interesați de arheologie, și în mod special de aplicarea metodelor moderne de cercetare în acest domeniu.

CORNELIA-MAGDA MANTU

* * * ARKEOIKUSKA, 84, Vitoria-Gasteiz, f.a., 132 p.

Cel de-al treilea volum dintr-o serie publicată sub patronajul Guvernului Basc de către Direcția Patrimoniului Istoric-Artistic din Departamentul Culturii și Turismului informează (ca și numerele precedente ale anuarului) despre activitatea arheologică desfășurată pe teritoriul Comunității Autonome Basce. Publicația — care apare în ediție bilingvă (spaniolă și bască) — reunește în paginile sale rapoarte de săpături sistematice și de cercetări de suprafață, rezultate ale muncii de conservare și restaurare a patrimoniului arheologic și ale cercetărilor de laborator, date privind conferințe, congrese și publicații unde se fac remarcări arheologice basci; în cadrul fiecărui capitol (așa cum au fost anunțate mai sus) sunt discutate activitățile din cele trei provincii ale Țării Basculor: Alava, Guipuzcoa și Vizcaya.

Numeroase șantiere arheologice deschise pe teritoriul Comunității Autonome Basce urmăresc locuirea umană din paleolitic, în unele cazuri, aceasta fiind urmată și de nivele mai târzii de ocupare. Acesta este și cazul peșterii Amalda din Valea Alzolarás (provincia Guipuzcoa), unde Jesús Altuna a descoperit un nivel musterian; și două nivele perigordiene, a căror importanță merită menționată pentru raritatea apariției lor în Spania; ele sunt urmate de un nivel solutrean. În epoca bronzului peștera a servit ca necropolă, aici fiind înmuși mai ales tineri. S-au înregistrat și materiale din perioada stăpînirii romane și din epoca medievală; peștera a fost deci, utilizată aproximativ 40000 ani. Interesantă este și săpătura din peștera Santa Catalina (Vizcaya) unde Eduardo Berganza a evidențiat existența a patru straturi conținând pe lângă o mare varietate de unelte din silex și o cantitate importantă de oase (între care, unul decorat) și scoici, locuirea fiind datată în magdalenianul final sau în perioada de tranziție spre azilian. La Fuente Hoz (Alava), Amelia Baldeón a descoperit patru nivele, primul — foarte sărac —, dinainte de epipaleolitic, al doilea din epipaleolitic, al treilea din neolitic timpuriu și ultimul din neolitic final.

În așezarea de la Iso Betaio (Vizcaya), pe care J. Gorrochategui și M. J. Yarritu o datează, cu unele rezerve, în eneolitic au fost aduse la lumină numeroase unelte din silex, multe din ele nedeterminate, resturi de cioplire, toate fiind răvășite. Datată tot în eneolitic, la jumătatea mileniului II î.e.n., este și necropola din peștera Urtao II (Guipuzcoa). Au fost descoperite osemintele — complet răscolite — a circa 25 indivizi (inclusiv cîțiva copii) aparținând, probabil, unei populații de păstori.

Dintre dolmenele, menhirele și cromlehurile descoperite, mai interesant ni s-a părut cercul de pietre de la Mendiluce (Alava). În centrul cercului (cu diametrul de 10,5 m.) de 76 pietre și 4 menhire situate simetric, la 27° față de punctele cardinale, a fost indentificat un loc limitat de pietre, de formă rectangulară, unde s-au descoperit oase calcinate și cioburi. Acest cromleh este unul dintre primele descoperite în afara ariei cunoscute și este datat de către J. Ignacio Vegas în epoca bronzului.

Un caz interesant îl oferă cetatea de la La Hoya (Alava), unde, nivelul de tranziție de la Hallstatt la La Tène-I-a oferit lui Armando Llanos Ortiz de Landaluce surpriza descoperirii unui atelier pentru turnarea bronzului între zidul exterior al cetății și locuințe și a unui mare număr de înmulari de copii (196, după 12 campanii). Pentru sfîrșitul mileniului I î.e.n. important este castrul Maroeleza (Vizcaya), unde ceramica lucrată la roata rapidă — similară cu cea celtiberică — este asociată cu ceramica lucrată la mîină, asemănătoare cu cea din Hallstatt-ul din Aquitania și valea Ebrului.

Locuințele săpate în stîncă de la Atxa (Alava) au fost date de Eliseo Gil în a doua jumătate a mileniului I (faza de formare a culturilor celtiberice); ele fiind urmate de cele din timpul procesului de romanizare (sec. II e.n.); în acest nivel a fost descoperită — în jurul unei vetre — ceramică terra sigillata hispanică, alături de ceramică obișnuită, dar și de butelii din sticlă cu fundul decorat, cuie și plăcuțe din fier, greutatea din plumb.

Peștera Iruaxpe III (Guipuzcoa) din stîncosul Iruaitz, pe valea râului Arbe, peșteră situată sub o altă, mai amplă, a fost locuită în ultimele momente ale dominației romane. Mercedes Urteaga a descoperit aici, pe lângă o ceramică obișnuită nedecorată sau decorată cu pieptenele, o ceramică tîrzie romană cu conotații religioase (paleocreștine) în decor.

În fine, la San Juan de Momoitio (Vizcaya), săpătura lui Iñaki Garcia Camino a pus în evidență existența unei necropole cu două mari faze de ocupare. Prima datează din epoca romană, iar cea de a doua din epoca medievală, începînd în sec. X (populație creștină). Mormintele formate din lespezi orizontale și verticale, foarte sărace, sînt suprap

Urkiola (Vizcaya). Săpătura lui I. García Camino de la Kúrtzio a scos la iveală un prim nivel al necropolei de lângă schit, cu ceramică medievală (de sec. XIV) amestecată cu olărie romană și cel puțin două faze de îngropare; în nivelul superior al necropolei au fost descoperite două mari gropi colective la poalele schitului și câteva gropi rectangulare în nava centrală (acest nivel este datat în sec. XVII). La Urkiola, Mercedes Urteaga a dezgropat structura exterioră a unei clădiri de formă rectangulară, în jurul gării circulare a ghețării ce deservea un spital din sec. XIV, cercetat anterior. S-au săpat 5 m. până la fund, unde a fost descoperit un canal de drenaj; s-au observat o parte din structura de lemn ce permitea înălțarea zăpezii în ghețarie și scara de acces. Interesant că pe pereții impermeabili ai construcției au fost remarcate resturi ale unei picturi așezate în benzi paralele, al căror rost era, probabil, acela de a marca nivelele straturilor de zăpadă ce umpleau ghețaria.

Dintre celelalte activități de natură arheologică, de valorificare a săpăturilor, am remarcat efortul de clasificare a formelor ceramice, a materialelor osteologice umane și faunistice, dar și numărul mare de publicații de specialitate editate de institutele de arheologie ale provinciilor baze și de muzeele provinciale, ca și participările arheologilor basci la diverse congrese și simpozioane, la cursuri postuniversitare și de specializare.

Apărută în condiții grafice foarte bune, *Arkeotusha* se dovedește a fi un foarte util instrument de lucru prin publicarea rezultatelor tuturor cercetărilor arheologice (săpături sistematice, cercelări de suprafață, de laborator etc.), chiar și sub formă, uneori, foarte concentrată, dintr-o zonă bine determinată istoric și cultural și își justifică, pe deplin, apariția ritmică, anuală.

VIRGIL ȘTEFAN NIȚULESCU

J. LICHARDUS, M. LICHARDUS-ITTEN et G. BAILLOD, J. CAUVIN, *La Protohistoire de l'Europe. Le Néolithique et le Chalcolithique*, Presses Universitaires de France, Paris, 1985, 640 p. et 53 fig.

Les grandes synthèses archéologiques sur une époque historique sont relativement rares, et le dernier temps elles sont réalisées d'habitude par plusieurs auteurs. L'immense matériel bibliographique, souvent publié en langues de circulation restreinte et dispersé dans des nombreuses publications, l'absence des synthèses régionales, voilà pourquoi une telle entreprise s'avère particulièrement difficile.

Les auteurs principaux, distingués néolithiciens, avec leurs collaborateurs, réussissent à réaliser une éloquentة panorama du monde néo-énéolithique. Le titre du livre est pour le lecteur romain surprenant en quelque sorte parce que chez nous le terme „prothistoire” comprend seulement la première époque du Fer et le néolithique et l'énéolithique sont encadrés dans la préhistoire. Dans l'archéologie française, le terme de préhistoire est réservé exclusivement pour Paléolithique.

La structure du volume est ingénieuse et judicieuse. Le volume est divisé en trois livres. Le premier, „La documentation”, sauf une „Introduction” et un tableau de prononciation, comprend 331 fiches de sites du Proche Orient et d'Europe. Utiles pour le lecteur, ces succinctes présentations de sites contiennent par endroits quelques inexactitudes qui, cependant, n'empêchent pas sur leur valeur documentaire. La deuxième partie du premier livre est réservée à la bibliographie sélective, présentée dans une formule facile à utiliser par le lecteur.

Quant à la bibliographie, nous remarquons l'excellente documentation des auteurs et leurs efforts de procurer et d'utiliser surtout les sources originales, même publiées dans des langues de circulation restreinte. En ce qui concerne la bibliographie roumaine, il faut remarquer qu'elle comprend 53 ouvrages, dues pour la plupart aux Roumains, dont 14 sont rédigés en roumain. Nous soulignons le fait que les auteurs ont consulté encore d'autres ouvrages mais dans la bibliographie sont mentionnées les plus importantes. Il y a, quand même quelques „vides” bibliographiques, observables dans

les passages consacrés aux quelques cultures archéologiques. Par exemple, manquent les ouvrages de Iuliu Paul sur la culture de Petrești et la monographie de Silvia Marinescu-Bilcu (*Tirpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR-107, Oxford, 1981). Les mêmes petites lacunes sont à observer quant à la bibliographie bulgare et soviétique. Nous répétons que ces omissions n'empêchent pas sur la substance du livre. Riche, judicieusement sélectionné et particulièrement utile pour l'information des archéologues est la bibliographie sur l'archéologie et les sciences de la nature.

Le deuxième livre, qui occupe le plus grand espace de l'ouvrage, constitue une présentation détaillée des connaissances actuelles sur le néo-énéolithique du Proche Orient et de l'Europe. Il faut aussi signaler que les auteurs de chaque chapitre ou même sous-chapitre formulent des appréciations et hypothèses sur l'évolution socio-économique et historico-culturelle des populations néo-énéolithiques.

Le développement du néolithique et du chalcolithique (terme synonyme avec l'énéolithique) du Proche Orient et de l'Europe est présenté compte tenu de logiques découpages géographiques qui facilitent la poursuite de l'évolution historique pour chaque région géographique, tout aussi comme des connexions chronologiques et les interinfluences entre diverses aires culturelles.

Les premiers deux chapitres „Civilisations pré-néolithique en Asie antérieure” et „Les cultures villageoises et civilisations préurbaines d'Asie antérieure” sont dus au chercheur Jacques Cauvin. L'auteur présente d'une manière synthétique les plus nouvelles interprétations sur l'origine de la néolithisation, en insistant puis sur les cultures villageoises et sur la civilisation préurbaine de cette région.

Le troisième chapitre „Diffusion de la civilisation néolithique en Europe et évolution historico-culturelle jusqu'à la fin du chalcolithique” est rédigé par J. Lichardus et M. Lichardus-Itten. Pratiquement, ce chapitre de plus 300 pages constitue le noyau du livre. Ce chapitre est précédé, lui aussi, par une introduction où on précise l'espace géographique soumis à l'analyse. Mais, selon nous, il serait nécessaire la présentation du milieu environnant comme dans le cas du premier chapitre. C'est aussi dans ce chapitre que figurent quelques explications, assez détaillées, sur les méthodes et les sources de l'archéologie et une explication de la terminologie utilisée.

Dans le premier section du chapitre, les auteurs suivent, logiquement, le processus de diffusion du nord de la Grèce du néolithique que comprend toute la Péninsule Balkanique et d'où il irradie dans d'autres régions de l'Europe. La même observation: il manque la présentation du milieu environnant qui a favorisé ce processus.

Tout naturellement, nous avons accordé une attention tout particulière aux fragments portant sur notre pays. Nous soulignons aussi dans ce cas la bonne documentation et la fouable connaissance des réalités archéologiques de la Roumanie. Les quelques inadvertances s'expliquent surtout par l'absence des ouvrages publiés en langues à circulation internationale. Par exemple, les références à la culture de Petrești sont infimes, en se réduisant aux quelques lignes. Or l'importance de celle-ci pour l'explication de l'apparition des cultures énéolithiques à céramique peinte est majeure.

À propos de fameuses tablettes de Tărtăria, nous croyons que leur position stratigraphique ne doit être mise en doute, car des signes semblables ont été découverts sur quelques vases de type Vinča. Mais cela ne veut dire que nous sommes les adeptes du synchronisme Vinča = Urnk-Warka IIIb. Comme nous l'avons déjà affirmé, avec une autre occasion, les analogies typologiques entre les objets découvertes à grande distance ne sont pas toujours relevantes. Selon nous, le problème des tablettes de Tărtăria reste encore une question ouverte.

Quant à la deuxième partie de ce chapitre „La diversification économique et culturelle au chalcolithique”, nous remarquons que les auteurs considèrent la culture de Cucuteni-Tripolye, tout aussi comme les autres cultures contemporaines, comme appartenant au chalcolithique ancien, et les cultures de la période de transition à l'époque du bronze et même quelques cultures du Bronze ancien sont attribuées au chalcolithique moyen et récent. De notre point de vue, régional,

le terminologie traditionnelle utilisée par nous est plus précise et nous ne croyons pas qu'elle va être abandonnée. Il est cependant vrai que dans un ouvrage suprarégional, notre terminologie pourrait créer des confusion et voilà pourquoi nous acceptons celle proposée par les auteurs de la Protohistoire.

L'ample et la richement documentée exposition sur le chalcolithique européen finit avec deux succints sous-chapitres de conclusions qui traitent les aspects économiques, sociaux et historico-culturels.

Le dernier chapitre (IV) rédigé par G. Bailloud présente l'évolution du néolithique et du chalcolithique de la France. Cette séparation n'est pas naturelle, mais les éditeurs ont procédé de cette manière pour répondre plus largement à l'intérêt croissant des lecteurs français, spécialistes ou non, pour cette époque, jusqu'à ce jour moins investiguée en France.

Le troisième livre „Probleme et directions de recherche” comprend quatre chapitres : I. Problèmes archéozoologiques — par S. Bökönyi; II. Dendrochronologie — par U. Ruoff; III. La datation par radiocarbone — par J. Evin et IV. Traces d'utilisation sur outils de pierre — par M.-C. Cauvin et E. Coquengnot. Il est à observer qu'on a assuré la collaboration des éminents spécialistes dans chaque cas. Les auteurs exposent les principes de chaque méthode et précisent les perspectives et les limites dans chaque domaine. Ce livre s'avère particulièrement utile aux archéologues, qui veulent participer à l'effort de modernisation et d'intégration de la recherche archéologique dans l'histoire générale.

Il n'est vrai qu'il serait désirable que soient succinctement présentés aussi d'autres domaines comme archéobotanique, paléoclimatologie, paléodémographie, métallurgie etc et quelques méthodes de datation : thermoluminescence et archéomagnétisme. C'est probable que par la manque d'espace la chose n'a pas été possible. Mais il reste la plaidoirie pour une recherche interdisciplinaire, complexe. Les auteurs de la Protohistoire de l'Europe ont réussi, dépassant des nombreuses difficultés, à nous offrir une panorama véridique sur le Néolithique et le Chalcolithique. Le projet téméraire des auteurs s'est concrétisé dans une livre intéressant, utile, une véritable réussite éditoriale.

Cet ouvrage est, en conclusion, une valorieuse synthèse sur le néolithique et le chalcolithique de l'Europe. La Protohistoire de l'Europe s'impose, selon nous, comme un ouvrage de référence pour chaque spécialiste dans le domaine.

DAN MONAH.

* * * THE NEOLITHIC OF EUROPE, volume 1, The World Archaeological Congress, 1-7 September 1986, ed. Allen & Unwin, Southampton and London, 1986.

Comunicările referitoare la neoliticul Europei, prezentate la Congresul mondial de arheologie desfășurat în Anglia, în septembrie 1986, au fost structurate pe trei secțiuni, în funcție de marile zone geografice ale continentului: Europa sud-estică și centrală; Europa sudică; Europa de nord și de vest. Concepția organizării aparține lui Andrew Fleming (de la Departamentul de arheologie și preistorie al Universității din Sheffield), cărui i se datorează și scurta prefată a volumului. Diversitatea subiectelor tratate de autori a impiedicat aranjarea comunicărilor după principii tematice, astfel că s-a recurs la criteriul regional, organizându-se 7 ședințe de lucru (cite trei pentru secțiunile A și C și una pentru secțiunea B). În prezentarea noastră ne propunem să ne ocupăm îndeosebi de lucrările referitoare la Europa sud-estică și centrală, care au tangențe evidente și cu realitățile arheologice din spațiul carpatic.

În această secțiune lucrările au fost grupate, de asemenea, pe trei subzone: sud-estul Europei (cu 4 comunicări din România, Bulgaria, Iugoslavia și Ungaria), Polonia (cu 4 comunicări) și centrul Europei (cu 5 comunicări).

Volumul începe cu o contribuție românească, datorată lui Eugen Comșa (*Les rapports entre les activités économiques et les types d'agglomérations et d'habitations Néolithiques en Roumanie*), care încearcă să prezinte, în funcție de stadiul actual al cunoștințelor arheologice românești despre

modul de economie al comunităților neolitice din țara noastră, evoluția tipurilor de așezări și locuințe din această perioadă. Baza documentară a cercetării ar fi putut fi mult extinsă (cu rezultate pozitive pentru concluziile la care se ajunge), dacă autorul nu s-ar fi limitat doar la utilizarea propriilor studii și ale altor cîțiva specialiști bucureșteni. Prezentarea ar fi avut numai de câștigat dacă s-ar fi utilizat și rezultatele concludente, obținute de cercetători reputați, în domeniul paleobotanicii și arheozoologiei sau rezultatele interesantelor cercetări interdisciplinare de la Tîrpești și Drăgușeni, precum și rezultatele obținute de arheologii din celelalte centre ale țării, care se ocupă de asemenea cu studierea problemelor neolitice. S-ar fi obținut astfel o sinteză asupra problemei, mai apropiată de nivelul cunoștințelor și interpretării actuale. O asemenea abordare ar fi fost perfect posibilă, fiind bine cunoscute preocupările constante și rodnice ale reputatului cercetător bucureștean în domeniul documentării bibliografice despre epoca neolitică pe teritoriul țării noastre.

Studiul specialistului bulgar K. Kunchev (*Rocks used for the production of Neolithic adzes in Bulgaria*), cunoscut prin analizele pe care le-a efectuat asupra principalei materii prime a neoliticului — piatra, se oprește de această dată asupra tipului de unealtă cel mai utilizat în acea perioadă: tesla. În neoliticul timpuriu de pe teritoriul Bulgariei ea apare într-un raport de 8,14 : 1 față de topor, iar în neoliticul mijlociu de 7,82 : 1. Analiza de față a fost efectuată asupra a 937 piese de acest fel, din neoliticul timpuriu, mijlociu și târziu, provenite din 24 de așezări neolitice, din diferite părți ale Bulgariei (dar mai multe la sud de M-ții Balcani). E interesantă concluzia, că, pe măsură ce comunitățile neolitice evoluează, se reduce numărul tipurilor de rocă utilizate pentru prelucrarea teslelor (29 în neoliticul timpuriu, 13 în cel mijlociu și 11 în cel târziu), ceea ce se explică prin faptul că experiența empirică a condus la reținerea treptată doar a celor mai favorabile. Dintre acestea, se detașează net sisturile și tufurile andezitice, care, împreună, se întinsec la aproape 60% din teslele analizate. Totuși, în timp ce se observă, de la neoliticul timpuriu la cel târziu, o reducere a utilizării sisturilor, lucrurile se petrec invers cu tufurile andezitice, care se impun treptat, datorită proprietăților lor petrografice. Analize de structură și mineralogice adănesc datele studiului. Trei tabele sintetizează raporturile cantitative dintre diferitele roci utilizate pentru prelucrarea teslelor în cele trei mari perioade ale neoliticului din Bulgaria. Semnalăm în mod deosebit acest tip de cercetări (petroarheologice), cu convingerea că promisiunile încă nepăcătuite făcute și la noi (Al. Păunescu, E. Comșa, A. Muraru) se vor extinde, oferindu-ne o imagine mai completă asupra nivelului de dezvoltare al comunităților neolitice, așa cum s-a reușit deja în mai multe țări europene.

Un studiu care se referă direct și la problemele arheologice românești prezintă Nedeljka Ljamić-Valović: *Einige gesichtsformige Deckel der Vinča-Kultur aus Jugoslawien und Rumänien*. Pe baza unor detalii de reprezentare, autoarea propune o nouă tipologie a acestor adevărate piese-emblemă pentru inventarul culturii Vinča, stabilind, pentru Iugoslavia, 5 tipuri principale, cu mai multe subtipuri. Dintre acestea, subtipurile Ib, 2a și 2b se întinsec și în România, iar alte trei variante (1aR, 1bR și 2aR) sînt prezente, pînă acum, numai în țara noastră. Un tabel sintetic prezintă răspîndirea acestor tipuri în diferitele etape de evoluție ale culturii. Materialul ilustrativ prezintă piese reprezentative pentru fiecare variantă.

Studiul cercetătoarei maghiare Csilla Siklodi (*The enclosure — a sign of territorial organization in the Hungarian Late Neolithic — the non-urban way of development*) discută interesanta problemă a stadiului atins de civilizațiile neolitice, în legătură cu delimitările arealului locuibil al așezărilor. Referindu-se concret la situația din cultura Tiszapolgár, de la începutul epocii cuprului, cercetătoarea ajunge la concluzia că delimitările prin șanțuri nu aveau aici un scop defensiv, ci mai ales religios; asemenea stațiuni nu ar fi fost așezări propriu-zise, ci locuri destinate desfășurării unor ceremonii, cu care ocazie se efectuau aici și diferite schimburi comerciale. Asemenea locuri împrejmuite aparțineau unor mari comunități, probabil tribale, care își desfășurau în rest viața cotidiană în mici așezări, legate de practicarea creșterii vitelor și a agriculturii extensive cu plug (cu tracțiune animală). Datele arheologice nu ar permite încă sesizarea unor deose-

biri sociale în cadrul acestor comunități. Considerăm totuși că aceste interpretări nu pot conduce, în mod neîndoiește, la concluzia fermă a autoarei, potrivit căreia ar lipsi acum orice ierarhizare a așezărilor într-un anumit areal.

Comunicările referitoare la Polonia încep cu un documentat studiu al lui Slawomir Jastrzebski: *The south-eastern peripheries of the Funnel-Beaker culture*, care prezintă interes pentru arheologia românească, deoarece analizează tocmai zona de contact dintre cultura paharelor în formă de pilnie și cultura Cucuteni-Tripolie — zonă plasată în regiunea Nistrului superior și a Bugului superior. Așa cum s-a mai subliniat (H. Dumitrescu), de aici, unele influențe ale culturii paharelor în formă de pilnie au atins și arealul culturii Cucuteni din Moldova. Aceste contacte sînt cu atât mai puternice, cu cît cele două civilizații au o evoluție în general paralelă, extinsă deci pe un lung interval cronologic.

Slawomir Kadrow și Andrzej Bronicki, în articolul *Majdan Nowy. — a Middle Neolithic settlement in south-east Poland*, prezintă detaliat o stațiune a culturii paharelor în formă de pilnie.

Anna Kulczycka-Leciejewiczowa (*The oldest Neolithic communities in Poland*) discută răspîndirea graduală a comunităților culturii ceramicii liniare dinspre Europa centrală în bazinele Oderului, Vistulei și Bugului, analizînd totodată trăsăturile modelului primitiv de economie agricolă a acestor grupuri.

Sarunas Milisauskas și Janusz Kriak (*Middle Neolithic exchange systems and development of low level hierarchical societies in south-eastern Poland*) efectuează o analiză detaliată și serioasă a tipurilor de silex întâlnite în marea așezare a culturii paharelor în formă de pilnie de la Bronocice, ajungînd la concluzia că simplul import de produse utilitare nu poate constitui o dovadă sigură a existenței unei specializări și ierarhizări în cadrul comunităților neolitice. Prezența acestei ierarhizări ar fi indicată mai curînd, după părerea autorilor, prin apariția, în cadrul așezărilor, a atelierelor de prelucrare a silexului local.

Cea de a treia grupare zonală începe cu o comunicare cu caracter teoretic a lui Hermann Behrens (*Sozialökonomische Probleme des Neolithikums*), care, după o serie de generalități prea-bine cunoscute despre viața economică în neolitic, face și cîteva interesante considerații asupra organizării sociale. Pornind mai ales de la observațiile etnologice și respingîndu-le

pe cele etnologice, încearcă să transfere relațiile din lumea animală, bazate pe ierarhizarea în funcție de putere și aptitudini, asupra societății primitive din epoca pietrei. De asemenea, autorul prezintă unele considerații personale despre luptă — ca trăsătură de bază a omului epocii pietrei — și rolul ei în întreaga viață social-economică, înainte de apariția războiului în epoca metalelor.

Un interesant model de cercetare a locuirilor neolitice din zona montană ne oferă F. G. Fedele (*Mountain peopling in the Neolithic: a view from central Alps*), lucrarea făcînd parte dintr-o serie elaborată în cadrul unui proiect mai amplu de studiere arheologică a Alpilor centrali. Din punct de vedere metodologic, lucrarea poate prezenta sugestii și pentru cercetarea arheologică a zonei carpatice.

De asemenea, prezintă interes pentru arheologia românească și studiul lui Jiří Paveltík (*Problems of the origin and periodisation of the Baden culture*), care aduce contribuții la dovedirea bazelor locale și a evoluției acestei culturi, care acoperă în chalcolithic o vastă zonă a Europei centrale, inclusiv limita vestică a țării noastre.

Lucrarea lui Jan Rull (*Neolithic settlement and environment in Bohemia*) prezintă o interesantă sinteză interdisciplinară, care oferă un tablou mai nuanțat asupra evoluției comunităților neo-neolitice din această zonă.

În fine, Milan Zápotočský (*Streitkräfte der Trichterbecherkultur*) realizează o tipologie și o evoluție a acestui important și răspîndit tip de unealtă-armă neolitică.

Dintre lucrările secțiunii B ne-au reținut atenția cele ale lui Kostas Gallis (*Results of recent research in prehistoric Thessaly*) și M.-H. Wijnen (*Tsountas Revisited*), care pot contribui și la elucidarea unor probleme ale neoliticului din România.

Din secțiunea C semnalăm două lucrări, pentru problemele interdisciplinare și metodologice pe care le ridică — cea a lui J. Zammit (*Approche de l'état de santé des populations Néolithique*) și cea a lui Alain Beeching, Jacques L. Brochier și Silvio Matteucci (*Espaces archéologiques et géographiques dans l'analyse d'une culture préhistorique*).

Așa cum credem că a reieșit și din această succintă prezentare, volumul de față, prin contribuțiile aduse, constituie desigur o lucrare utilă pentru cei ce se ocupă de cercetarea neo-neoliticului european.

NICOLAE URSULESCU

ORIZONTURILE PREISTORIEI

E binecunoscut faptul că teritoriul ancestral al României a atras — chiar de la primele descoperiri — atenția cercurilor științifice internaționale asupra unui spațiu ce a ajuns să fie calificat „placă turnantă a sud-estului european”. Într-adevăr, acest loc, integrat într-o mai vastă arie de convergențe culturale, s-a dovedit a fi jucat un rol de seamă în complexele procese ale întregii preistorii europene. Este lesne de înțeles de ce publicarea relativ periodică a unor sinteze asupra preistoriei românești pentru străinătate reprezintă o necesitate informațională expresă. Se ordonează astfel, se serializează imensa aglomerare de date disperate, se proiectează o panoramă actualizată a progreselor realizate de cercetarea noastră arheologică în cunoașterea unei articulații temporale atât de vaste și de reprezentative, totodată. Inițiativa editării în limbi de circulație internațională nu poate decît să faciliteze introducerea în cel mai larg circuit științific a rezultatelor de dată mai recentă a arheologiei românești, anulînd pretextul necunoașterii limbii în justificarea interpretărilor eronate.

Remarcabilă ne apare în acest context publicarea unei sinteze în limba franceză, sub titlul *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie* (Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, 221 p.). Autorii, Vladimir Dumitrescu, Alexandria Boloney și Florența Mogoșanu, reputați și eminenți cercetători în domeniu, au ținut seama, cu inteligență și suplete, de destinatarul expres al cărții, străduindu-se să familiarizeze lectorul străin cu tot ceea ce ține de o referențialitate specifică.

Perfect justificată este, de aceea, prezentarea de la bun început, a cadrului geografic, realizată în termeni clari ai realității și cu delimitări critice față de o terminologie, uneori interesată în echivocul ei. La fel de util este și scurtul istoric al cercetării arheologice românești, subliniindu-se că ultimele decenii reprezintă „de fapt, a doua etapă prestigioasă a arheologiei românești, după aceea legată de numele lui Vasile Pârvan” care s-a tradus prin investigarea a sute și sute de stațiuni arheologice, prin descoperirea multor civilizații necunoscute, prin înscrierea în circuit științific a principalelor rezultate ale cercetării și, în sfîrșit, prin articularea unei viziuni interpretative integratoare. Cartea de față realizează, în primul rînd, o impresionantă frescă istorică, urmărindu-se să se elucideze originea și evoluția civilizațiilor din regiunile carpato-danubiano-pontice și să se prezinte principalele caracteristici ale fiecărei epoci, ale fiecărei culturi sau grupe de civilizații în parte. Ambițioasă realizarea unui echilibru între maniera tradițională și perspectivele deschise de noua arheologie, autorii s-au racordat metodologiilor moderne, înnoitoare de concepere a discursului arheologic. Ilustrative sînt, în acest sens, capitolele „Om și mediul înconjurător în pleistocen”, „Populațiile neo- și eneolitice din perioada de tranziție. Relațiile lor cu mediul biotic”, precum și „Privire asupra populațiilor umane și utilizării animalelor în epoca bronzului”. De subliniat, pe de altă parte, că autorii nu au realizat numai o prezentare strict expozitivă, comentariul asumîndu-și și problematica,

deosebit de complexă în unele cazuri, ridicată de structura specifică a artefactelor arheologice. Rigoarea științifică a implus, nu o dată, reevaluări critice, inclusiv reveniri proprii, față de concluziile anterioare. Ilustrația ultraselectivă, dar extrem de sugestivă, hărțile referitoare la răspândirea culturilor arheologice, precum și o bibliografie, de asemenea selectivă, dar fundamentală, sint tot atâtea modalități de facilitare a accesului lectorului străin la realitățile preistoriei noastre.

Oportunitatea apariției unei asemenea sinteze, destinate cercurilor științifice de specialitate de pretutindeni, realizarea ei în conformitate cu cele mai înalte exigențe metodologice, caracterul interdisciplinar al comentariului, iată doar cîteva — desigur, — din motivațiile ce au condus la acordarea prestigiosului premiu „Vasile Pârvan” al Academiei Republicii Socialiste România acestei remarcabile și binevenite lucrări.

Aceiași orientări de amplă respirație, de a face cunoscută peste hotare valorile civilizațiilor străvechi de pe teritoriul românesc, i se racordează o altă lucrare de sinteză, *Arta preistorică în România*, de Vladimir Dumitrescu, apărută, în 1985 la Editura Meridiane în mai multe limbi străine, într-o colecție specializată în acest sens și care și-a dobîndit un binemeritat renume atît prin aparițiile de pînă acum, cît și prin programul ambițios anunțat.

Carta are un pronunțat caracter de compendiu de informare, fiind, de fapt, versiunea prescurtată a unui masiv tom publicat în 1974. Textul, scris în întregime și reactualizat, este și de această dată adaptat exigențelor destinatarului extern. Odată clarificate criteriile de apartenență a artefactelor arheologice la sfera artisticului (operație nu ferită de dificultăți dacă ținem seama de sincretismul magico-religios ce prezida la zămislirea lor), autorul evidențiază caracteristicile artei în preistorie, așa cum apar ele în marile segmente temporale, respectiv de la paleolitic pînă la prima epocă a fierului. Evidențele artistice sint tratate în funcție de criteriul materialului de producție (ceramică și metale, îndeosebi) combinat cu criteriul estetic-ornamental. Capitole separate tratează despre arta scitică pe teritoriul României și despre arhitectură. Acuratețea descrierilor, sfințea argumentației în privința atribuirilor etnice și culturale, conceperea adecvată a comentariului în termenii istoriei artei, la care adăugăm o iconografie extrem de sugestivă, conturează o imagine reprezentativă și edificatoare a evoluției artei noastre preistorice.

Donă lucrări de sinteză, așadar, referitoare la preistorie, care, publicate în limbi străine de circulație internațională, nu pot decît să contribuie la împlinirea unuia din dezideratele și obiectivele permanente ale istoriografiei noastre — cunoașterea peste hotare a rezultatelor cercetărilor arheologice din România.

MARIUS ALEXIANU

KALICZ NÁNDOR, *Kőhori falu Aszódon* („Sătul din epoca pietrei de la Aszód”). Petőfi Múzeum, Aszód, 1985, 108 p. text + 85 figuri

Lucrarea, cunoscutului arheolog maghiar prezintă, sub formă de sinteză, rezultatele cercetărilor întreprinse, timp de mai mulți ani, în zona estică a marii stațiuni de la Aszód, din perioada culturii Lengyel. Importanța acestei așezări, subliniată deja într-o serie de studii anterioare (vezi bibliografia de la sfîrșitul lucrării), este determinată și de amplasarea sa la est de marșe cot al Dunării mijlocii, deci la marginea estică a arealului culturii Lengyel, într-o zonă de puternice interferențe culturale cu civilizațiile învecinate, în primul rînd Tisa și Vîna (fig. 1-2). Între 1960-1982, cu intermitențe, s-au dezvoltat circa 5 000 m², ceea ce reprezintă însă abia 2% din întreaga suprafață a vastei stațiuni (estimată la 20-25 ha), considerată una dintre cele mai mari ale cultu-
Lengyel.

În lucrare, al cărei conținut îl prezentăm îndeosebi prin intermediul amplului rezumat german (p. 96-108), sint tratate, pe rînd: istoricul cercetărilor, atît din cultura Lengyel, cît și de la Aszód (p. 9-12); complexele de locuire, cu case, vetre, ateliere, gropi (p. 12-20); înmormintările (p. 21-41);

categoriile de descoperiri — ceramică, obiecte de lut, os și piatră, podoabe și semne ale puterii, plastică (p. 41-62); modul de viață și economia (p. 63-72); credințe și manifestări de artă (p. 72-74); relații sociale (p. 74-75); poziția Aszód-ului în cadrul neoliticului din Ungaria și relațiile cu zonele învecinate (p. 75-83); originea culturii Lengyel și evoluția sa istorică (p. 83-86). Textul e însoțit de o amplă listă bibliografică (p. 87-95), dar în mod surprinzător pentru o lucrare științifică lipsesc orice fel de note în text, incît nu se poate ști în ce măsură și în ce loc au fost utilizate de autor lucrările indicate în final. De altfel, deși în cîteva rînduri se indică, drept analogii, fenomene gumeleștiene, nu este citată, totuși, în lunga listă bibliografică (195 de titluri), nici o lucrare a arheologilor români (?!).

În Ungaria, din toate cele trei faze ale culturii Lengyel, se cunosc circa 230 de stațiuni, iar Aszód se încadrează în faza veche (I) a culturii. Așezarea ocupa o poziție dominantă și, după părerea autorului, s-ar fi compus din mai multe comunități mici, probabil gentilice. Cele 5 locuințe de suprafață dezvelite se află la distanțe de 30-35 m între ele (fig. 5), fiind considerate ca aparținînd fiecare unei familii. Din punct de vedere al planului, tipul de locuință indică analogii mai mult spre cultura Tisa.

Existența unor familii se reflectă în mod deosebit în dispunerea mormintelor. În suprafața cercetată au fost dezvelite 220 de morminte, dar se fac referiri doar la cele din partea vestică, unde au fost sesizate trei grupe distincte (fig. 14), totalizînd 94 morminte (grupa a: 30; b: 34; c: minimum 29). Autorul presupune că s-ar fi produs, în momente diferite, o alternanță a zonelor locuite și a celor destinate înmormintărilor. De aici, se trage concluzia că morminte ar trebui să se găsească pe întreaga suprafață a stațiunii și, făcîndu-se raportul între această și zonă cercetată, se afirmă că la Aszód ar trebui să existe cel puțin 10.000 de morminte! Evident, aceasta nu poate fi decît o simplă ipoteză, pentru că, tot atît de bine, s-ar putea ca descoperitorul să fi surprins, în cursul cercetărilor sale, tocmai zona necropolei, iar în alte părți să nu existe morminte; deci, numai cercetarea exhaustivă sau măcar întreprinderea de sondaje în restul stațiunii ar permite ca această ipoteză să fie prezentată ca o certitudine. Din cele trei grupe, sint analizate numai mormintele din prima (p. 22-29), iar ilustrația prezintă sistematic planul și inventarul acestora (fig. 16-44). Restul ilustrației redă fațaltă descoperiri din așezare și morminte, fără indicarea complexelor. În cadrul grupei, prin bogăția ofrandelor, se detașează net mormintele centrale 100 (bărbat) și 101 (femeie). Noutatea deosebită a necropolei de la Aszód o reprezintă hiritualismul; în numărare în poziție chircită, aproape întotdeauna pe dreapta și depunerea resturilor incinerate în urnă sau direct pe sol. Cele mai multe morminte de incinerare (8, conform textului; 9, conform planului de la fig. 15) se găsesc în grupa a. În genere, cele 15 morminte de incinerare se află la adîncimi mai mici decît cele de înhumare. Folosirea incinerăției la Aszód este privită ca o continuare a acestui rit; întîlnit anterior și în aria ceramicii liniare. Mormintele nu se întretaie niciodată, ceea ce presupune folosirea unor semne de mormînt, care au existat pe toată durata utilizării necropolei.

Nu s-au sesizat deosebiri de inventar între mormintele de înhumare și cele de incinerare, nici între cele de adulți și cele de copii. În schimb, unele morminte de bărbați au, ca ofrande caracteristice, topoarele de piatră sau de corn, măciuci de marmură perforate, plăci făcute din colț de mistreț, maxilare de mistreț, în timp ce unele morminte de femei conțin piese de podoabă din scoici marine (îndeosebi *Spondylus*

că așezarea se afla la întretăierea unor importante căi de negoț.

Ca manifestări artistice, se remarcă numeroasele reprezentări umane, pictate extrem de schematic pe vase, apoi minerele de capac, tratate în formă de colibă sau cuptor, precum și o capodoperă unică, găsită într-un mormint de față (nr. 205) din grupa b, reprezentând un vas cu partea inferioară în formă de picior uman, iar partea superioară în formă de pasăre (fig. 75).

Modul de viață al locuitorilor de la Aszód era în general cel obișnuit lumii neolitice de cultivatori de plante și crescători de animale. Din punct de vedere social, așa cum arată inventarul mormintelor, în cadrul comunităților familiare, apăruseră unele diferențieri de avere. Autorul presupune că, după moartea șefului familiei, casa sau casele grupului respectiv erau arse și, lângă ruinele lor se amplasau cimitirul, în timp ce cei rămași în viață se mutau în altă parte a stațiunii. Dar acest model, propus pentru explicarea separării grupelor de morminte, prezintă unele aspecte de neverosimilitate, pentru că era mai logic ca cimitirul să se găsească în preajma grupului de locuințe aflate în utilizare (deci, înainte de distrugerea lor, prin incendiu), și, de asemenea, se putea întâmpla ca nu șeful comunității să fie primul decedat, pentru care să se inaugureze necropola. Credem că, mai curând, mutarea locuințelor în altă parte avea drept efect imediat sistarea înmormintărilor în vechiul cimitir și înființarea unui nou, în vecinătatea noului amplasament al caselor. Iar aceste reamplasări ale locuințelor ar trebui puse pe seama unor etape sau faze diferite de locuire, legate de diverse cauze, care puteau să ducă, la un moment dat, la distrugerea caselor.

Din punct de vedere cronologic, se consideră că stațiunea a existat în tot timpul primei faze a culturii Lengyel și poate și la începutul celei de a doua, deși nu au fost sesizate deosebiri între materiale. Pe baza datelor C₁₄ (necalibrate), locuirea de la Aszód e plasată între 4030–3650 î.e.n. Ni se pare totuși greu de acceptat că o așezare care a durat circa 4 secole să nu fi cunoscut decât o singură fază de evoluție, având în vedere, pe lângă vastitatea stațiunii și multitudinea descoperirilor, și faptul că Aszód era amplasat într-o zonă de mari interfelecții culturale și, deci, ritmul modificărilor trebuia să fie mai accelerat. De exemplu, raportându-ne numai la Vinča, descoperirile de la Aszód (care sunt atribuite de autor unei singure faze a culturii Lengyel) îi se găsesc analogii din Vinča B₂/C până la începutul Vinței D. Petru o încadrare cit mai precisă a materialelor de la Aszód ar fi fost binevenită alcătuirea unor tabele statistice și comparative, pe complexe funcționale și de locuire, din care să rezulte asemănările și deosebirile dintre diferitele descoperiri. În acest fel, s-ar fi redus mult gradul de probabilitate al concluziilor prezentate.

Desigur, prezentarea monografică a unei părți din importante descoperiri de la Aszód aduce o contribuție de seamă nu numai la cunoașterea culturii Lengyel, ci și a întregului neolitic din zona centrală a Europei. Probabil, cercetările vor continua, ducând atât la îmbogățirea bazei documentare, cât și la sporirea gradului de certitudine al concluziilor.

Amalia Mozsolics, *Aszód, Ungarn*. NICOLAE URSULESCU

AMÁLIA MOZSOLICS, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 235 p., text + 286 pl.

Autoarea — o personalitate binecunoscută a arheologiei europene — a început cu mai bine de trei decenii în urmă inventarierea tuturor depozitelor de bronzuri din Ungaria. Rezultatul acestei munci uriașe, care ar putea onora un întreg colectiv, se materializează în impunătoarea serie de lucrări monografice, dintre care cea de a treia ne reține acum atenția¹.

¹ Cele două volume anterioare sînt: *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kossiderpáldás*, Budapest, 1967 și *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest, 1973 (recenzia noastră: SCIVA, 27: 1, 1976, p. 121–123).

După ce în primele două volume au fost tratate „orizonturile” de depozite aparținînd fazelor IIIa–b (Bronz Vechi / Altbronzezeit, precedat de Bronzul Timpuriu / Frühbronzezeit), respectiv IVa–b (Bronz Mijlociu), în lucrarea de față sînt incluse cele trei orizonturi corespunzînd etapelor Va–c (Epoca nouă a bronzului / Jungbronzezeit) din propriul sistem cronologic al autoarei. Volumul cuprinde: Introducere (p. 9–10); Arme (p. 11–29), Unele (p. 30–47), Vase de metal (p. 48–51), Piese de harnașament și resturi de care (p. 52–57); Podoabe, piese de port, articole de toaletă (p. 58–75); Cronologie (p. 76–84); Lista descoperirilor (p. 85–217); Prescurtări, bibliografie (p. 218–227); Indice de locuri (p. 229–235); Planșele 1–286 (p. 239–524).

După cum e lesne de observat, lucrarea este axată pe trei părți principale: capitolele în care sînt discutate tipurile obiectelor de bronz care apar în cuprinsul depozitelor de tip Aranyos, Kurd și Gyermely; corpus-ul descoperirilor, prezentate în ordine alfabetică, nenumerotate și nedivizate pe „orizonturi”; și bogata ilustrație, conștient din fotografii și desene, grupate pe depozite, cu excepția pl. 275–278 (tipurile de obiecte ale orizonturilor Aranyos, Kurd și Gyermely) și 279–286 (hărți de răspîndire). Spre deosebire de aceste părți ale volumului, de o certă și durabilă valoare documentară, interpretare și cronologie depozitelor, semnificația lor în contextul epocii, sincronizarea cu așezările și necropolele, cu culturile contemporane, posibilele concluzii istorice, în general, sînt tratate mult mai sumar. Drept explicație, este invocată în repetate rânduri (p. 9, 76, 78, 83 etc.) împrejurarea că în momentul de față lipsesc încă condițiile necesare interpretării istorice a depozitelor, resimțindu-se, mai ales, rămînerea în urmă în ceea ce privește dezvelirea și publicarea corespunzătoare a așezărilor și necropolelor epocii studiate. Autoarea intenționa, inițial, să introducă în lucrare și un capitol asupra problemelor metalurgiei, dar, datorită amploarei cercetărilor de acest gen, rezultatele nu au mai putut fi cuprinse în volum, urmînd să fie publicate cu alt prilej (p. 9)².

S-a străduit ca în corpus să fie cuprinse toate depozitele, respectiv toate piesele componente ale acestora — păstrate în original ori cunoscute numai pe bază de desene și descrieri. În schimb, descoperirile sporadice — adesea și ele părți ale unor depozite risipite ori ieșite parțial la iveală — au fost înregistrate, în general, numai în cazul pieselor mai mari (săbi, vase de bronz, de pildă), nu și în cazul celor de dimensiuni mai mici (topoare, culturi, seceri etc.), sau al obiectelor al căror loc de descoperire este necunoscut. Adunarea și prezentarea tuturor acestor piese trebuie realizată — conform opiniei autoarei — în lucrări de tipul colecției PBF. În măsura în care pot fi reconstituite, se precizează condițiile de descoperire, precum și căile de achiziționare (negustori de antichități, colecționari, aramari), explicîndu-se, uneori, în acest fel, compoziția eterogenă a unor (pretinse) depozite³. S-a acordat atenția cuvenită și stabilirii, dacă depozitele sînt conservate în întregime sau numai parțial, problemă care nu poate fi trecută cu vederea la o eventuală evaluare statistică a compoziției depozitelor. Se menționează, de asemenea, locul de pă

rezultat al studiului asocierii tipurilor din componența depozitelor. Legătura dintre text și planșe este asigurată, ilustrația este însă selectivă, renunțându-se, în primul rând, la reprezentarea obiectelor mai mici sau a celor publicate.

În concepția autoarei, orizontul de depozite Aranyos inaugurează o nouă perioadă a epocii bronzului în Ungaria. Având în vedere tipurile de obiecte de bronz din componența depozitelor, orizonturile anterioare, Hajdúsámson, Keszlerpadlás, Forró și Ópályi, se caracterizau mai ales prin topoare de luptă de diferite tipuri, săbiile și virfurile de lance fiind, în schimb, rare. Această perioadă a „culturilor topoarelor” (Axtkulturen) se termină cu orizontul Ópályi (B IVb), odată cu sfârșitul culturii momintelor tumulare și al celor înrudite ori influențate de aceasta, ceea ce marchează, în același timp, și încheierea Bronzului mijlociu. Odată cu orizontul Aranyos imaginea oferită de tipurile obiectelor de bronz se schimbă fundamental: topoarele vor fi rare, înmulțindu-se săbiile, care devin arma caracteristică a vremii. Trecearea la noua perioadă (B Va-c: Jungbronzezeit), care mai cuprinde și orizonturile de depozite Kurd și Gyermely, este marcată, prin urmare, și printr-o schimbare în domeniul tehnicii de luptă, al artei militare.

Aria de răspindire a depozitelor de tip Aranyos (B Va) se limitează la o regiune relativ restrânsă din nord-estul Ungariei, fiind cunoscută câteva descoperiri și de pe teritoriul învecinat al Slovaciei. Aceste depozite au fost îngropate probabil într-o fază mai nouă sau către sfârșitul evoluției culturii Pilly. Asupra situației din Ucraina Transcarpatică, din lipsă de date concludente, nu pot fi făcute aprecieri. De asemenea, autoarea nu se poate pronunța cu siguranță dacă pentru nord-vestul Transilvaniei trebuie să se aleasă în vedere sau nu și descoperiri de tip Aranyos. Depozitele seriei Uriu (conform clasificării elaborate de M. Petrescu-Dimbovița⁴) corespund, în cea mai mare parte, orizontului Ópályi, unele sunt însă, după opinia lui A. M., mai târzii, aparținând orizontului Kurd. Având în vedere limitarea teritorială a descoperirilor de tip Aranyos, autoarea crede că îngroparea acestor depozite se datorează unor cauze locale și nu unor evenimente de însemnătate „supraregională”. Unele posibilități de comparație cu alte regiuni sunt oferite de săbiile de tip Nenzingen, larg răspindite din Scandinavia și pînă în Peloponez, săbiile care se răresc deja în orizontul următor, Kurd. În Egeea, săbiile de tip Nenzingen sunt răspindite în Helladicul timpuriu III B-C, ceea ce ar însemna perioada secolelor XIII-XII î.e.n., A.M. este însă foarte precaută în privința sincronizărilor și a datărilor absolute, bazate pe acestea. În ceea ce privește Italia, orizontul Aranyos pare a fi contemporan cu o fază mai nouă a perioadei Bronzo Recente, iar raportat la cronologia lui Reinecke, orizontul în discuție poate fi sincronizat cu o etapă târzie a Bronzului D. În acest context este remarcată valabilitatea și pentru Ungaria a unei observații a lui H. Müller-Karpe, potrivit căreia cezura dintre B D și Ha A₁ nu este atât de accentuată în comparație cu fazele următoare (p. 78)⁵.

Spre deosebire de descoperirile de tip Aranyos, depozitele orizontului Kurd (B Vb) sunt răspindite în întreg Bazinul Carpatic și chiar în Croația. În Ungaria, alături de nord-estul țării, depozitele de acest tip sunt foarte dense mai ales în sudul Transdanubiei (comitatele Tolna, Baranya și Somogy), densitate comparabilă cu frecvența descoperirilor în regiunea cuprinsă între cursul Dravei, al Savei și al Dunării. Pe acest spațiu vast, componența depozitelor prezintă anumite particularități regionale, ilustrate prin ordonarea pe comitate a planșelor cuprinzând descoperirile de tip Kurd. În Ungaria răsăriteană depozitele de acest tip au ajuns în pământ probabil în faza timpurie (I, după terminologia propusă de A.M.) a culturii Gáva, careia îi aparțin, de pildă, așezările de la

Nagykálló și Poroszló-Aponhát⁶. Este mai problematică stabilirea legăturilor depozitelor de tip Kurd cu așezările și necropolele, respectiv cu culturile contemporane din Transdanubia. A.M. optează, după cit se pare, pentru o sincronizare cu cultura Velatice, respectiv Val I. În ceea ce privește sincronizarea cu seriile de depozite din Transilvania, stabilite de M. Petrescu-Dimbovița, orizontului Kurd îi corespunde faza Suseni. A. M. atribuind însă acestui orizont și unele depozite (Cornuțel, de pildă), incluse de profesorul ieșean în faza Uriu⁷. Autoarea, remarcând observația prof. M. Petrescu-Dimbovița cu privire la participarea unor importante elemente vestice în constituirea depozitelor fazei Suseni din Transilvania și Banat, nu acceptă ideea (formulată, de fapt, de M. Rusu) că îngroparea acestor depozite ar fi în legătură cu apariția purtătorilor grupei Lăpuș-Gáva⁸. A.M. consideră că este vorba de evenimente istorice de o însemnătate și de o amploare mult mai mare, care au determinat ascunderea unui important număr de depozite, nu numai în Transilvania ci și în Ungaria de nord-est, Transdanubia, Slovacia și Croația. Mai mult, în perioada corespunzătoare orizontului Kurd au avut loc schimbări profunde în întregul aspect cultural (Kulturhabitus), ceea ce o determină pe autoare să vorbească despre o adevărată cezura. Aceste schimbări sînt comparabile cu cele intervenite aproximativ în aceeași vreme în Italia, odată cu trecerea de la Bronzo recente la Bronzo finale (Protovillanova). Cronologic, această perioadă este sincronizată cu trecerea de la Helladicul (respectiv Minocul) timpuriu III C la Protogeometric (Subminoic) în Egeea.

Depozitele orizontului Gyermely (B Vc) sînt mai unitare, cu deosebiri regionale mai puțin evidente. Sincronizarea cu așezările și necropolele, cu culturile contemporane este, și în acest caz, dificilă. În Ungaria răsăriteană evoluează acum, probabil, faza Gáva II. În Transdanubia această perioadă corespunde probabil cu începutul intensei activități metalurgice în marile așezări întărite, cum este, de pildă, celebra stațiune de la Velem. În Transilvania orizontului Gyermely îi corespunde, în mare, seria de depozite Jupalnic, iar în Italia o fază mai evoluată (mijlocie ?) a perioadei Bronzo finale. Raportate la cronologia lui Reinecke, orizonturile Kurd și Gyermely pot fi sincronizate, avînd în vedere un anumit decalaj, cu etapele Ha A₁-2.

Referitor la grupele de depozite, stabilite de W.A. von Brunn pentru Bazinul Carpatic, A.M. face observația că prima fază, Uriu-Domănești, poate fi subîmpărțită în Ungaria în două orizonturi, Ópályi și Aranyos. În ceea ce privește următoarele faze (2. Kisapáti-Lengyeltóti; 3. Jászkarajenő-Uzsavölgy; 4. Rohod-Szenes), autoarea are obiecții mai ales în legătură cu denumirile, respectiv depozitele eponime alese. Astfel, depozitul de la Kisapáti nu s-a păstrat, iar cel de la Jászkarajenő s-a păstrat doar parțial, acestea nu pot fi deci verificate; la Lengyeltóti, Rohod și Szenes au fost descoperite mai multe depozite, din epoci diferite, ceea ce ar putea crea confuzii; Uzsavölgy nu figurează pe hartă sau în indicatorul localităților; bronzurile au fost descoperite (în albia unui pîrîu) pe teritoriul localității actuale Lesencsvánd.

Cartea prezentată în rîndurile de mai sus demonstrează — dacă mai era nevoie — că studiul oricît de minuțios al depozitelor de bronzuri, al obiectelor de metal, în general, fără cercetarea corespunzătoare a așezărilor și necropolelor contemporane și fără coroborarea rezultatelor, nu poate oferi decît o imagine istorică mult lacunară. Dincolo de această constatare, valabilă și pentru alte spații și care nu privește, în fond, meritele lucrării, trebuie să fim recunoscători autoarei — în cîrînd octogenara — pentru realizarea noului său volum care, prin prezentarea și analiza competentă a unui material documentar extrem de bogat va constitui, așa cum și-a dorit-o ea însăși, o solidă bază pentru vi

La rîndul nostru, dorim ca această muncă să fie dusă pînă la capăt, așteptînd apariția cit-mai curînd a celui de al patrulea volum al acestei serii, dedicat orizonturilor de depozite Hajdúböszörmény, Románd și Bükkszentlászló (Mozsolics B. Via-c = Reinecke Ha B.).

ATTILA LÁSZLÓ

ANDREI MIRON, *Das Gräberfeld von Horath. Untersuchungen zur Mittel- und Spätlatènezeit im Saar-Mosel-Raum* în *Trierer Zeitschrift*, 49, 1986, p. 7—198 + 1 tabel + 1 hartă

Studiul prezentat, în fapt o adevărată monografie, constituie o formă abreviată a tezei de doctorat, susținută sub îndrumarea prof. dr. Rolf Hachmann, la Facultatea de Filozofie a Universității Saarlandului, în semestrul de iarnă din 1982—1983. Între specialiștii cărora autorul s-a simțit dator să le exprime grațitudinea pentru sprijinul direct sau indirect primit pentru elaborarea tezei de doctorat este menționat și prof. dr. Ion Nestor, care, atunci cînd și-a început studiile la Universitatea din București, l-a înconjurat cu căldură și l-a impulsionat să stăruie în direcția cercetărilor arheologice.

Lucrarea își bazează cu prioritate concluziile pe materialele provenind din cimitirul de incinerare de la Horath (raionul Bernkastel-Wittlich, regiunea Trier) din landul Rhein-Pfalz, unde, la punctul „Kaiserergarten” („Grădina împăratului”), au fost cercetate 484 de morminte, publicate în mod exhaustiv, în urmă cu cîțiva ani, de Gustav Mahr și Andrei Miron (*Das Brandgräberfeld von Horath, „Kaisergarten”, Kreis Bernkastel-Wittlich, mit Beiträgen von M. Kunter, E. Schmid, U. Thieme*, în *Trierer Zeitschrift*, 43/44, 1980/81, p. 7—262). Catalogul complet al pieselor din necropola de la Horath, însoțit de consemnarea tuturor datelor privind condițiile de descoperire, a constituit o lucrare complementară tezei de doctorat. În afara antichităților de la Horath au fost avute în vedere descoperirile similare din a doua epocă a fierului dintr-un perimețru geografic mult mai întins de pe valea Moselului și a Saarului, corespunzînd cu actualul Saarland, regiunea Trier și raionul Birkenfeld din regiunea Koblenz din Rheinland-Pfalz, între acestea numărîndu-se și alte necropole, cercetate și valorificate de Andrei Miron (*Die Gräberfelder von Biewer und Euren* în *Trierer Zeitschrift*, 47, 1984, p. 15—95). În demersul său, autorul a putut beneficia, între altele, de materialele publicate din binecunoscuta necropolă de la Wederath — unde, din cele peste 2000 de morminte celto-romane, circa 300 sînt din La Tène —, precum și de studiile de sinteză privind cultura Hunsrück-Eifel aparținînd lui A. Haffner.

Lucrarea este compartimentată în mai multe capitole și subcapitole. După o introducere, unde se prezintă aria geografică luată în considerație, stadiul cercetărilor și modalitatea investigațiilor, se trece la analiza și clasificarea materialului arheologic avut la dispoziție, departajat pe categorii de obiecte. Prima categorie de piese discutată este ceramica, autorul supunînd unei amănunțite analize modul ei de producere, degresanții, arderea, prepararea suprafeței exterioare, ornămîntarea, pictura, funcționalitatea, etc. Din punct de vedere tipologic, s-au diferențiat mai multe forme de vase, unele cu un număr mai mic sau mai mare de tipuri și variante. În continuare, sînt prezentate elementele de port (fibule, lăntișoare metalice, brățări, inele, perle de sticlă și os, piese de centură, pandantive) și obiectele depuse ritual în morminte (arme, cuțite, chei, capsule cilindrice, ace, fusaiole, ofrande de carne de animale și alte mincăruri). 130 din mormintele de la Horath, reprezentînd 67% din totalul lor, conțin și resturi osoase provenind de la animale. În cadrul acestora predomină acelea aparținînd porcinelor (67%), urmate de cele de ovicaprine (27%), mai rar semnalîndu-se păsările.

De asemenea, autorul ia în discuție detaliile legate de amplasarea, dimensiunile, adîncimea și orientarea mormintelor, insistînd asupra tipologiei lor. Sînt diferențiate patru categorii de morminte: de tip „Kooßbüsch”, urne, resturi umane incinerate și urne cu resturi umane incinerate. Existența cenotafurilor la Horath, admisă de G. Mahr, nu ar fi după

autorul asigurată. Cu toate că mormintele erau în totalitate de incinerare, analiza antropologică a rămășițelor osteologice recuperat a putut stabili în numeroase cazuri sexul și vîrsta indivizilor. În urma acestor analize s-a constatat prezența unui număr mai mare de femei decît de bărbați și o mortalitate infantilă ridicată, întrucît s-a înregistrat un procent destul de mare de înmormîntări duble, s-a pus problema dacă copiii incinerăți au murit de moarte naturală sau dacă nu cumva au fost sacrificați.

Pe baza metodologiei combinațiilor tipurilor de înmormîntări și deosebi a anumitor categorii de obiecte (ceramică, brățări, fusaiole, lăntișoare, cuțite, pandantive, fibule, arme etc.), Andrei Miron a stabilit patru faze în cronologia relativă a cimitirului de la Horath, ceea ce reprezintă o contribuție însemnată la fixarea reperelor cronologice ale celei de-a doua epoci a fierului din Europa Centrală. Din acest punct de vedere, A. Miron ajunge la o periodizare mai exactă decît reușiseră să-o facă G. Mahr și A. Haffner, care se preocupaseră, de asemenea, de fixarea în timp a vestigiilor funerare de la Horath.

În mod firesc, autorul a încercat să stabilească legături între cele patru faze departajate la Horath și alte sisteme cronologice ale La Tène-ului central-european, insistînd deosebi asupra paralelismelor cu necropola de la Wederath. Prima fază a cimitirului de incinerare de la Horath este considerată sincronă cu etapa II B a culturii Hunsrück-Eifel și cu faza La Tène C₁, cea de-a doua cu La Tène C₂, iar ultimele două cu La Tène D₁. Potrivit părerilor celor mai autorizați specialiști, faza La Tène C₁ ar începe în jur de 250 î.e.n., iar faza D₁ s-ar plasa, între anii 130 și 60 î.e.n., date pe care Miron le ia în discuție pentru fixarea cronologiei absolute a necropolei de la Horath, considerînd însă că în această privință rezultatele sînt însă nesatisfăcătoare, și că se impun noi precizări.

Din punct de vedere etnic, necropola — ca și toate celelalte descoperiri contemporane din regiunea Saar-Mosel — aparține cîrcului cultural celtic, iar locuitorii ei sînt desigur treveri menționați de Julius Caesar.

Materialele de la Horath prezintă anumite analogii și cu descoperirile celtice din Transilvania, de care le separă în același timp numeroase deosebiri. Monografia prezentată nu comportă interes numai pentru posibilele paralelisme ce se pot stabili cu vestigiile analizate, ci în special pentru modalitățile cu adevărat exemplare de publicare și interpretare a lor, ca și pentru rigurozitatea metodologiei utilizate. Din acest punct de vedere, Andrei Miron se dovedește un demn discipol al magistrului său de la Universitatea din Saarbrücken, profesorul Rolf Hachmann.

VICTOR SPINEI

N. A. FROLOVA, *The Coinage of the Kingdom of Bosphorus, A.D. 69—238*, translated from the Russian by H. Bartlett Wells, BAR International Series 56, Oxford, 1979, 249 p. și 63 pl. + 6 pl.

Continuînd tradițiile bine cunoscute ale numismaticii rusești, tinăra, dar apreciată cercetătoare de la Cabinetul Numismatic al Muzeului de Istorie din Moscova, dr. Nina Frolova a adîncit de mai mult timp investigațiile sale privind moneda antică din nordul Mării Negre, iar — acum cîțiva ani — ne-a pus la îndemînă monografia de față, a cărei lipsă era de mai multă vreme resim

Mării Negre și Asia Mică — au atras cu insistență, continuu, pe cei veniți în acest bazin maritim. Lumea de aici, inițial traco-cimmeriană, mai târziu cu adaosuri scite și sarmate, s-a dovedit ușor permeabilă elementelor sudice și a evoluat treptat spre un nivel de civilizație superior interiorului continental. Sub impulsul factorilor mediteraneeni au loc adinci transformări economico-sociale și, inevitabil, apar formațiuni statale având ca nucleu orașele grecești, pentru ca, în final, să se încheie într-un tot unitar, regatul bosporan. Acesta, cu toate numeroasele frământări și invazii, care s-au abătut asupra sa, va avea o existență neobișnuit de lungă pentru micile state ale antichității, explicația fenomenului necesitând în acest cadru un spațiu care nu credem că se justifică. Jucând un rol de intermediar între lumea avansată din sud și cea mereu în mișcare de la nordul Pontului, Bosporul a fost de-a lungul secolelor o adevărată placă turnată unde se recepțeau agenți de civilizație sosiți aici din direcțiile tuturor punctelor cardinale, se prelucrau și se turnau în forme noi, pentru a fi din nou, îndreptați spre cele patru vânturi. Iată în ce a constat, în mare, importanța acestui regat în cadrul civilizației antice din această parte a *Oikumenei* și de ce studierea lui, în diferitele sale ipostaze, reprezintă — implicit — și un factor de cunoaștere pentru alte zone riverane ale Mării Negre sau, chiar mai mult, pentru întregul răsărit și sud-est european.

Planul lucrării este simplu și clar, totul urmărind să slujească atât numismatului profesionist, cât și celui amator, pentru identificarea și încadrarea cronologică a monedelor bosporane constituindu-se într-un adevărat catalog de referință. După un *Cuvânt înainte* și o *Introducere*, monografia cuprinde 2 mari capitole (I. *Monetăria Bosporului*, 68/69 — 238 e.n. și II. *Circulația monetară a Bosporului*, 68/69 — 238 e.n.), care alcătuiesc studiul propriu-zis al monedelor și circulației monetare din Bospor, în perioada amintită; urmează un *Corpus al monedelor din Bospor* (68/69 — 238), care este partea cea mai consistentă a cărții (p. 93—238, deci 145 pagini !), o bibliografie, o listă a abrevierilor și ilustrații, incluzând atât planșe proprii (63), cât și câteva reproduceri după cele ale lui Buračkov (6).

Dacă expunerea motivelor care au stat la baza întocmirii acestei cărți și un istoric al cercetării constituie obiceiurile *Cuvântului înainte* și, respectiv, al *Introducerii*, capitolul I este consacrat descrierii detaliate a monedelor regilor bosporani dintre 68/69 și 238: Rhescuporis II, Sauromates I, Cotys II, Rhommetalcus, Eupator, Sauromates II, Rhescuporis III, Cotys III, Sauromates III, Rhescuporis IV și Inintheus. Se descriu monedele, se clasifică și se fixează o cronologie absolută pentru toate emisiunile din această perioadă, prilejuindu-i totodată autoarei și observații de un maxim interes istoric. De exemplu, studiind monedele lui Sauromates I (93—123 e.n.), N. Frolova ajunge la concluzia că în anii 93—96 și 109—113 au avut loc acțiuni victorioase ale bosporanilor împotriva unor triburi barbare. Un alt exemplu: reforma monetară a lui Sauromates II, care dovedește încă o dată — după opinia noastră — alinierea și pe planul financiar-monetar a politicii Bosporului cu cea a Romei din această vreme. Deși, prin aceasta, se confirmă degradarea continuă a compoziției în metal prețios a staterilor bosporani — fenomen identic cu cel al denarilor —, numismata moscovită socotește că reforma lui Sauromates II a fost cauzată de cheltuielile legate de eforturile militare întreprinse împotriva unor triburi barbare. De asemenea, cercetătoarea sovietică sesizează degradarea continuă a compoziției în metal prețios a monedelor bosporane, pe întreg parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al doilea. Deci, N. Frolova respinge — nu în întregime justificat, după cum am subliniat — legătura dintre cele două reforme — ale lui Sauromates II și Septimius Severus —, argumentând aceasta și prin absența descoperirii vreunui tezaur de denari romani în *Bosporus* (p. 45—46).

Considerând că nu există o legătură între monetăria bosporană și cea a Romei, Nina Frolova socotește că Rhescuporis III bate monedele sale — corespunzând unor greutăți și compoziții în metal prețios mai mici — mai devreme cu 3 ani (în 211 e.n.) decât modificările aduse de Caracalla monedei romane. Însă noi credem că — în această direcție — rămân valabile încheierile lui A. N. Zograf (*Antiknyje monety*, p. 206—207), strinsa relație a monetăriei bosporane cu cea a imperiului — ca și în alte domenii — fiind pe deplin dovedită.

Un capitol tot atât de interesant este și cel de-al doilea, care analizează circulația monetară din Bospor, în această vreme. Având ca punct de pornire înregistrarea descoperirilor, autoarea observă că — până la începutul secolului III — lipsesc tezaurele de monede romane în Bospor și chiar piesele izolate apar destul de rar, ceea ce indică absența participării monedei romane la circulația monetară din Bospor, în perioada amintită. Explicația fenomenului nu ne este dată de către N. Frolova, dar ea se impune pentru oricine cunoaște problemele epocii: până la începutul secolului III, monetăria locală era capabilă să satisfacă cerințele pieței proprii !

Pe de altă parte, monedele bosporane găsite în orașele de la nordul Mării Negre, în Caucaz și chiar în Asia Centrală, atestă cum nu se poate mai bine, legăturile diverse ale regatului cu aceste regiuni, ca și atragerea populațiilor din spațiul amintit la utilizarea monedei. În același timp, se poate observa cum aceste descoperiri jalonează drumul comercial dintre Volga — Marea Neagră și Asia Centrală.

În sfârșit, lucrarea numismatei sovietice este însoțită de o anexă cu lista staterilor din Muzeul din Moscova, cuprinzând greutățile și titlul metalului prețios conținut, ca și de un masiv *Corpus* al monedelor Bosporului din perioada 68/69 — 238 e.n. Mai ales, acest repertoriu — după cum am mai subliniat — poate fi socotit un catalog de maximă utilitate în vederea identificării emisiunilor bosporane. O ilustrație acceptabilă însoțește acest volum la sfârșit, rod al unui efort și al unei documentări deosebite. Dr. Nina Frolova a pus la dispoziția numismatilor, dar și a istoricilor, o lucrare necesară, folositoare și a cărei apariție trebuie apreciată.

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA

IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU, *Evolution of the system of defence works in Roman Dacia*, translated from the Romanian by Etta Dumitrescu, BAR International Series, 116, Oxford, 1981, 121 pp. + 85 fig.

Sub multiplele sale aspecte, Dacia romană a constituit și va constitui încă mult timp una din temele predilecte ale istoriografiei noastre. Atenția acordată este pe deplin justificată prin însemnătatea pe care o are această secvență a istoriei noastre antice, cînd — după cum este bine cunoscut — a început plămădirea poporului nostru și s-au pus fundamentele limbii pe care o vorbim. De aceea, a devenit un truism perfect explicabil, ca orice abordare a istoriei Daciei române — în întregime sau parțială — să trezească nu numai interesul specialiștilor, ci și al unei largi categorii de cititori. Însă, dacă în consecință, tratarea unui asemenea subiect impune o severă acribie, trebuie totodată să admitem că, din diferite motive, el necesită și un efort de informare cu totul deosebit. Implicațiile de natură diversă, care credem că reies cu destulă claritate din rîndurile de mai sus, ne-au condus de altfel și la alcătuirea acestui preambul, datorită căruia dorim să fie înțelese mai bine mobilurile întreprinderii noastre de către cititori.

Deși interesul nostru pentru antichități romane datează de mai mult timp, poate nu am fi prezentat lucrarea de față (cu atât mai mult cu cât ea a mai fost recenz

să ne înfățișeze încheierile la care experiența și informarea sa îi permiteau să ajungă. Ne-am fi așteptat să găsim — și sistemul convinge că mulți alți colegi de asemenea ar fi dorit aceasta —, în cartea despre „sistemul defensiv al Daciei române”, răspunsuri la unele întrebări care ne preocupau. Rezumându-le, ne gândim la următoarele lucruri utile pentru toți cei interesați de istoria Provinciei Dacia: liniile de apărare strategică ale Daciei române și, în subsidiar, întinderea acestora și frontierele sale; evoluția și transformările suferite de sistemul de apărare, ca și motivele unor astfel de modificări strategice sau tactice; interdependența dintre organizarea apărării și diferiți factori interni sau externi; specificitatea sau, dimpotrivă, apartenența la concepția defensivă romană, în general, a sistemului dacic de apărare ș.a.m.d. La asemenea chestiuni, dar și la altele, de interes particular, am sperat că vom găsi rezolvările corespunzătoare în cartea scrisă de I.B.C. Să vedem însă, în ce măsură dorințele noastre au fost satisfăcute.

Lucrarea cuprinde, în ordine, un cuvânt înainte, 8 capitole despre subiectul propriu-zis, mai mult sau mai puțin consistente (1. *Dacia și Imperiul înainte de cucerire*; 2. *Războaiele lui Traian pentru cucerirea Daciei*; 3. *Organizarea de început a sistemului dacic de apărare*; 4. *Contribuția lui Hadrian la organizarea limes-ului dacic*; 5. *Contribuția antonină la organizarea lucrărilor de apărare a Daciei*; 6. *Domniile lui Marcus Aurelius și Commodus. Războaiele marcomanice. 7. Perioada severană*; 8. *Ultimile decade ale Daciei*), note, lista abrevierilor, addendă, un index și ilustrația.

După cum se afirmă în *Cuvânt înainte*, autoarea a dorit să realizeze o „estimare critică” a rezultatelor cercetării limes-ului dacic, sinteza sa avînd ca „nucleu” teza de licență, ceea ce — după părerea noastră — constituie o formulare nefericită aleasă. Și spunem aceasta, deoarece este greu de crezut că ideile principale expuse în lucrarea de față (menționată abreviat în continuare *Evolution*) au fost intuite încă de acum aproximativ două decenii (1967) — iar, în cazul cînd totuși așa ar fi, nesocotirea nolanului de informații apărut în acest interval de timp și care ar fi condus la o firească „remodelare” a „nucleului”, nu poate decît să prejudicieze calitatea unui asemenea demers științific. Mai normal ar fi fost să se indice un început al preocupărilor autoarei în această direcție, cam prin acea vreme. În același *Foreword*, I.B.C. își face publică și adîncă sa nemulțumire pentru penuria informațiilor despre lucrările de apărare a Daciei, ca și a studiilor monografice dedicate acestui subiect; însă, fapt curios, cel puțin, „estimarea critică” nu se adresează se pare și domniei sale, cu toate că, printre autorii căror „cîteva” monografii amintite totuși, numele său nu figurează, după cum nici astăzi nu poate fi citat. Răzbate din cele două pagini ale *Cuvîntului înainte* o anumită detașare a autoarei, se pare pe un plan foarte înalt, în propriii ochi, și care — după cum vom vedea — constituie caracteristica de bază a lucrării sale, dîndu-i, de ce nu — pentru cititorii neimplicați — o anume sayoare.

Capitolul 1, care tratează problema unui sistem defensiv roman la nord de Dunăre, databil înainte de cucerirea traiană, nu reușește o aprofundare a izvoarelor și nici nu prezintă cercetări noi, așa încît, probabil, aparține cu adevărat aceluși „nucleu” din perioada studenției, de care pomenea încă de la început I.B.C. Numai așa se explică de ce — și am vrea să fim pe deplin convingși de aceasta —, printre altele, în argumentația sa folosește numai data propusă de R. O. Fink (în 1958 ?!) pentru papyrusul Hunt și nici nu amintește de alte propuneri de datare, mult mai credibile, așa cum s-a dovedit a fi — prin noua inscripție care fixează guvernoratul lui L. Fabius Iustus¹ — cea a lui sir Ronald Syme², enunțată încă de acum aproape treizeci de ani!

Însă, abia începînd de la capitolul 2, care se ocupă de sistemul de apărare a Daciei în vremea lui Traian, ni se clarifică treptat și „metoda” folosită de către I.B.C. în cercetarea întreprinsă. Aceasta se fundamentează — fapt evident pentru toți cei care vor zăbovi asupra acestei lucrări — pe asamblarea fișelor de obiective, supuse apoi unor judecăți de valoare, condamnate sau elogiare, iar, în final, „alinieră” lor la schemele

preconcepute ale autoarei despre sistemul dacic de apărare; schemele respective sînt neapărat opuse aproape tuturor opiniilor cercetătorilor actuali din acest domeniu. Cu acest prilej, subliniem din nou un fapt care iarăși ni s-a părut ciudat: potrivit cu I.B.C., cu cit. cercetările au o mai mare vechime, cu atît ele sînt mai serioase și concludente (vezi Gr. Tocilescu, A. Buday, C. Torma etc.). Ne grăbim să ne precizăm poziția. Nu vom desconsidera niciodată munca predecesorilor, dar — în mod firesc — rezultatele cercetărilor din trecut au nevoie de revizuire, iar a le aprecia ca surse de prim ordin în detrimentul ultimelor investigații nu ni se pare deloc normal.

În continuare, după cum este de așteptat, vom exemplifica, deși avertizăm cititorul că o vom face cu parcimonie, întrucît redarea tuturor situațiilor care ne-au stat în atenție ar însemna să atragă după sine o supraîmensionare a spațiului rezervat acestei recenzii. Astfel, după cum ne spune I.B.C., castrul de la Slăveni nu are o situație clară a fazelor sale (căpături D. Tudor, p. 60, nota 44), iar — la Buridava, unde ar fi fost cartierul general al guvernatorului Moesiei Inferior (ipoteza prof. D. Tudor), ștampilele găsite ar putea proveni de la Stolniceni (p. 7—8), și iată că în asemenea chip, dintr-un condei, se deslințesc o cercetare serioasă de lungă durată, înclințele — fără a se pune ceva în loc! Doar, eventual, afirmații de genul că un al doilea drum roman din acea vreme, care trecea prin vestul Munteniei, se documentează prin descoperiri monetare, existența sa fiind „dovedită” încă din perioada preromană (p. 8) ! După cîte știm, nu avem nici un studiu privitor la moneda romană din această parte a Munteniei și ar fi fost de dorit ca — măcar pentru cea apărută în castre, să se fi întocmit — de către cei care lucrează în zonă, printre care și I.B.C. — cel puțin un repertoriu ! Cercetări intense nu s-au făcut pe valea transilvană, se plînge I.B.C., cu excepția castrului de la Jidava — Cimpulung, dar și acestea sînt „parțial publicate”. Din nefericire pentru I.B.C., se uită că — pe aceeași pagină (8) — ni se furnizează un alt exemplu, care o implică direct pe autoare: cel al castrului de la Flămînda, unde cercetările pe care le conduce „sînt încă în curs” și „nu-i permit o fixare în timp” (! ?).

Încă din acest capitol (2) — se pot observa în cadrul „metodelor” folosite de către I.B.C., prezentarea unor certitudini, care, însă, sînt „argumentate” de presupuneri (de obicei ale autoarei). În această manieră, I.B.C. include încă din 102 sud-estul Transilvaniei printre teritoriile cucerite și apoi atribuite Moesiei Inferior. Din păcate pentru I.B.C., controlul surselor ne-a dezvăluit că afirmația sa are drept suport datarea papyrusului Hunt în 102 (deci, a ajuns și aici !), ca și un studiu numismatic referitor la relațiile dintre Marcus Antonius și Dicomes (p. 9, p. 62 și nota 63, p. 73 și nota 164) ! Perseverînd pe această cale, I.B.C. aduce în discuție și problema „castrului” de pămînt de la Bitca Doamnei, ca singur argument (oare de ce

Consecvență în aplicarea „metodei” sale, I.B.C. nu se dezmințe nici în capitolul al treilea unde, cu multă dezinvolură, utilizează informațiile după bunul său plăc, ceea ce nu înseamnă că ele nu converg spre o anumită țintă: cea a susținerii părerii personale a autoarei despre sistemul de apărare a Daciei și de ostracizare sau, dimpotrivă, de supraevaluare, a cercetărilor, în prima categorie fiind incluse cele ale autorilor contemporani. La Arcidava — Vărădia se încearcă demonstrarea unei viețuiri de scurtă durată a castrului, deoarece ultima monedă se datează în anul 117 și, deci, fortificația nu poate dura după începutul domniei lui Hadrian (p. 13); cit privește celelalte monede, ele *pot* proveni — potrivit celor susținute de I.B.C. — din așezarea civilă (p. 67, nota 93)⁵. Și în acest capitol nu lipsește, după cum spuneam, evaluările „sentimentale”⁶ la adresa cercetării și cercetătorilor, cu toate că — de multe ori, înaintind pe această cale — I.B.C. devine confuză și contradictorie: „Excavations at Bologa, the ancient Resculum, ... have provided some of the most (s.n.) ample and most (s.n.) accurate data concerning a Roman fortification in Dacia. But larger scale investigations and greater concern for a more (s.n.) accurate description of the constructions of Trajanic date will bring to light more (s.n.) details about the forts and their component structures” (p. 15—16). Pentru lămurirea cititorilor, precizăm că este vorba despre săpăturile de la Bologa, în primul paragraf făcându-se referiri la prof. M. Macrea, iar în cel de-al doilea la N. Gudea (p. 71, nota 136).

Tot în cadrul efortului de a susține cu orice preț nimnul propriile păreri, se încadrează și argumentații, de felul celei de la nota 97 (p. 67): „Luând parte, ca studentă, la săpăturile din *principia*, un *bătrân* (s.n.) mi-a spus în 1965 că ei au descoperit blocuri mari de piatră, atât la *principia*, cit și pe latura de nord; pe baza acestei informații...” etc. etc.

În capitolul 4, care se oprește la domnia lui Hadrian, apar noi mostre ale „metodei” folosite de către I.B.C. După ce subliniază că Gr. Tocilescu „folosește date arheologice clare, selectate cu deosebită grijă, prezentate și competent interpretate”, se exprimă regretul că *nu* există o cronologie sigură a valului translatan recențele publicații, „interpretând greșit datele”, iar — datorită unor informații neverificate — apar „unele confuzii”. Dar din a cui vină nu avem o cronologie sigură a acestui monument, nici după aproximativ un secol de la înțepirea cercetării sale? Nu în primul rând din cauza acelor care s-au ocupat direct de studierea lui? I.B.C., care — încă din 1972 — publica „date noi” despre *lines translatanas* în lucrările unui congres internațional⁷, în 1981 reușea — deci după 9 ani — să ne înfățișeze un splendid — dar numai de viitor — plan de cercetare (p. 87—88, nota 294), iar — în 1988 — nu pare a fi avansat prea mult, trebuie să recunoască că aportul său pentru realizarea acestui deziderat încă nu s-a manifestat, eufemistic vorbind, prea vizibil.

Și acest capitol (4), mult mai consistent, se vedește a fi în final, de asemenea, o redare de fișe, pigmentate cu interpretări proprii, „recitiri” de profile, aluzii la incompetența majorității cercetărilor sau, în cazul când aceasta nu se poate face cu niciun chip, aruncarea măcar a unui dubiu asupra rezultatelor săpăturilor altora. Așa se explică, după părerea noastră, de ce, în cazul castrului de la Arutela — unde descrie totuși cu lux de amănunte diferitele părți ale complexului militar de aici —, ajunge la încheierea că săpăturile sînt incomplete și fără clarificări majore. (!?) (p. 28). Iar în

legătură cu durata aceluiași castru (Arutela), bazată pe existența unei monede de la Elagabalus, I.B.C. se arată dotată cu o foarte severă prudență științifică, afirmînd că „nu cunoaștem deloc contextul de asociere în care a fost găsită și *nu este exclusă posibilitatea* (s.n.) ca ea să aparțină la o necropolă, deranjată în timpul săpăturilor” (p. 83; nota 254). În consecință, devine evident pentru toți cei care citesc rîndurile respective — că I.B.C. este departe de o „elementară imparțialitate științifică”, ca și de o indispensabilă probitate, specifică unor relații colegiale de breaslă, întrucît săpăturile arheologice respective au fost întreprinse de un colectiv care nu era pe placul domniei sale (prof. D. Tudor, C. Vlădescu și Gh. Poenaru Bordea). Mai ales C. Vlădescu constituie ținta acestei răfușii personale — „In his characteristic manner of working...” (p. 80, nota 226). Doar așa se poate explica și faptul că notele corespunzătoare cercetărilor de la Arutela nu indică decît publicațiile, fără a da și numele autorilor (p. 81, notele 248, 249, 251 și 255) ! De altfel, această „metodă” economicoasă de citare se întilnește destul de des în *Evolution*, dar aproape întotdeauna la autori neagrați de către I.B.C. ! Mai dăm un exemplu, cel al castrului de la Boița: „Continued excavations, employing inadequate research equipment, with results largely unpublished; initially conducted by M. Macrea; the dig was later taken over by N. Lupu...” (p. 84, nota 268).

Fără a mai insista, vom mai aminti doar că nu poate fi deloc surprinzătoare încheierea la care ajunge I.B.C.: sistemul dacic de apărare din prima jumătate a secolului II nu are o rezolvare finală (p. 39). După cum se subînțelege, aceasta se datorează, numai, celorlalți cercetători, deoarece — în ceea ce o privește — soluțiile au fost găsite: „For the moment, only (s.n.) the plan sketched following the excavations *we* (s.n.) carried out at Rucăr contains enough data which could help us to recover the *vallum* reinforced with timber of the fortlet; when (s.n.) completed by additional information coming from further (s.n.) investigation this plan will allow precise (s.n.) reconstruction of the structure” (p. 40).

O altă observație minoră: oricît am căuta — nu vom găsi nota 270 care, deși marcată în text, a dispărut la aparatul critic, iar notele 449 și 487 nu sînt semnalate în text !

Deoarece nu dorim — repetăm — să întocmim un „inventar” al erorilor voite și nevoite ale autoarei, la capitolul 5 (perioada Antoninus Pius), ne vom mărgini să atragem atenția doar asupra unor probleme de interpretare istorică. Astfel, I.B.C. socotea că edificarea castrului de piatră a fost precedată de distrugerea celor vechi, datorită atacurilor dacilor liberi din vremea lui Antoninus Pius. Excluzînd faptul că asemenea evenimente nu sînt pe deplin dovedite, autoarea se contrazice cînd revine și spune că situația respectivă se petrecea numai pe un sector limitat de apărare. Însă, castrul de piatră apar aproape peste tot ! Continuîndu-și demonstrația, I.B.C. dezvoltă teza sa și ajunge la concluzia că în Dacia era o „stare de război”, atât pe frontieră, cit și în interior (p. 42). Am fi profund interesați să aflăm informațiile deținute de către autoare în sprijinul acestei grave afirmații. Din păcate, I.B.C. nu dă nici o trimitere ! De asemenea, pare de neînțeles de ce distrugerea baracilor de la Micia, datată numismatic în anii 165—166, poate fi pusă în relație cu războaiele marcomanice (p. 43). Oare să nu știe I.B.C. că primul război marcomanic are loc între anii 169 și 174 ? Și apoi, de ce tratează această chestiune în cadrul capitolului rezervat lui Antoninus Pius, a cărei domnie ia sfîrșit în 161 ? Pentru a ilustra „starea de război” existentă în Dacia în vremea acestui împărat ? Sînt întrebări la care I.B.C. nu poate răspunde ! Tot în acest cadru mai amintim și de menționarea unor atacuri ale costobocilor în anii 142—143 și 157, afirmații care, din nou, nu au vreo trimitere bibli

Și capitolele următoare abundă în expresii de genul: „rezultate neconcludente”, „planul nu este folosit”, „nu s-a acordat toată atenția” etc., toate la adresa quasi-majorității cercetătorilor români de astăzi, care s-au ocupat sau se ocupă de apărarea Provinciei Dacia. Totodată, și în aceste pagini apar continuu noi afirmații hesuștinate, contradicții și confuzii. De exemplu, după ce susține — alăturându-se unor ipoteze mai vechi, dar fără a aduce alte argumente în discuție — că răsăritul Daciei romane a fost abandonat încă de la Gallienus, menționează că fortificația de la Comalău are un plan tipic pentru cea de-a doua jumătate a secolului al III-lea, iar — la Boroșneul Mare, atestarea unei trupe create după 251 (*ala I Palmyrenorum*) asigură existența acestui castru după acest moment (p. 106, nota 513).

Nici în *Addenda* reținerea autoarei de a pune, sub semnul întrebării rezultatele cercetărilor altor colegi nu devine mai controlată! Despre planurile săpăturilor de la Augusta-Brețcu spune că nu știe cit 'au fost ele de simplificate (p. 111). Pentru castrul Inălăceni, după ce „reinterpretează” săpăturile, își exprimă convingerea că publicarea materialelor rezultate din vechile cercetări va aduce confirmarea tezelor sale (p. 113). La Porolissum, „nimic nu o poate convinge” că nu au fost 2-3 faze în construcția *agger-ului* (p. 113). Și așa mai departe!

În sfârșit, departe de a epuiza observațiile noastre asupra acestei lucrări, trebuie să ne oprim aici, însă nu înainte de a arunca o scurtă privire și asupra părții grafice, adică a ilustrației. Pentru a vedea în ce măsură este utilizabilă, am întocmit o mică statistică privitoare la lipsa unor elemente indispensabile unei înțelegeri adecvate a ilustrației: 6 figuri n-au orientare (11, 13, 47, 66, 79, 80), 9 figuri n-au scară (38, 46, 54, 57, 63 a și e, 74, 79, 84), iar alte 6 figuri prezintă legende cu semnele convenționale incomplete, ori explicațiile acestora lipsesc (6, 30, 49, 73, 76, 81); de exemplu, fig. 76 nu are deloc explicația legendei, deși ea există la sursa primară (*Materiale*, VII, p. 403, nu p. 960, cum apare la I.B.C., deși tot volumul are doar 680 p.). Precizăm că toate desenele originale posedă datele, care lipsesc în *Evolution*! Mai semnalăm și alte inadvertențe: fig. 47 nu reproduce cu exactitate desenul original (*Materiale*, IX, 1970, p. 246); iar — în textul original — este la p. 246 — nu la p. 245, este fig. 1, nu fig. 11 și localitatea se numește Simbotin, nu Simbotin; fig. 69 nu are consemnat obiectivul, căruia îi aparține (?); fig. 81 nu cuprinde în întregime detaliile desenului original (*Materiale*, VIII, 1962, p. 493, fig. 11) ș.a.m.d. Sunt neglijențe care pun sub semnul întrebării utilitatea întregii ilustrații. Nu știm în ce măsură erorile de mai sus aparțin autoarei sau editorilor, însă consecințele rămân aceleași, adică dezastruoase.

Trecind în revistă tezele și concluziile întâlnite în *Evolution*, un cititor neavizat poate căușurina să creadă că sistemul de apărare a Daciei romane — așa cum apare el în urma investigațiilor românești — este ori foarte puțin cunoscut, ori cercetarea acestuia se face în mod eronat: „Contribuția” autoarei la crearea acestei imagini este esențială și „meritele” îi aparțin în întregime, deși face, spre sfârșit, eforturi evidente pentru a atenua impresia făcută; însă — și de această dată — artificiosul este prezent, cum ar fi, de exemplu, în această afirmație bombastică și nerealistă: „... but life comes back to normal (s.n.) in the 4th century as some of them contain evidence definitely belonging to that time” (p. 54).

Nu considerăm inutil să ne oprim, de asemenea, și asupra receptării acestei lucrări de către cercetarea străină de specialitate. O recenzie, de care avem noi cunoștință, își însușește imediat încheierile la care a ajuns I.B.C. și notează — se pare, chiar cu o oarecare satisfacție — că săpăturile românești nu sînt publicate, iar o cronologie a sistemului de apărare romană a Daciei lipsește: „The main emphasis is on the results of excavation but the author stresses the handicaps created through so many of the site reports remaining partially or even wholly unpublished, while for those that are available the absence of a well-founded pottery chronology for the various regions of Dacia makes it difficult to provide reasonable dating criteria unless there happen to be well-stratified coins or epigraphic data”⁹. Autoarea recenziei respective

se poate afla în evidență — după ce a luat drept bune toate afirmațiile făcute de către I.B.C. — faptul că *Evolution* este utilă arheologilor neromâni și este de apreciat efortul de a pune asemenea date (am văzut acuratețea lor, n.n.) în circulație. După ce mai face și câteva observații minore de formă (trăducere, ilustrații, lista figurilor etc.), sau altele, majore, de conținut (datarea papirusului Hunt), specialistul englez susține că „Spre meritul ei, Dna. Cătănciu a lucrat atent... Ea este critică la adresa multor dintre concluziile din acest domeniu”⁹ ș.a.m.d. Și acum urmează concluzia, de fapt o reproducere a opiniei pe care o are I.B.C.: „Alme Cătănciu has demonstrated how far Romanian archaeologists have still to go before any true understanding of Roman defences in Dacia is reached but her work is none the less valuable”¹⁰. Și iată cum o neatență întocmire a unei lucrări de sinteză, la care se adaugă un subiectivism care este foarte îndepărtat de cerințele codului moral al adevăratului om de știință, aruncă o lumină nefavorabilă asupra unor realizări de lungă durată și susținute de eforturi, uncori, de-a dreptul ieșite din comun. Mai mult, o întreagă școală de arheologie, bine cunoscută și apreciată pe plan mondial, devine ținta unor atacuri nejustificate, însă — nu trebuie să uităm — facilitate chiar de către unul dintre noi! (2002, p. 11).

Poate ar trebui să spunem și în ce măsură această lucrare contribuie la o mai bună înțelegere, de către un eventual cititor, a sistemului de apărare a Daciei romane. După cum am încercat să arătăm, socotim că, și în continuare, pentru a afla date sigure și nealterate despre apărarea Daciei romane — este mai recomandabil să ne adresăm surselor primare.

Ar mai fi de spus și câteva cuvinte despre opera de editare întreprinsă de către B.A.R. De-a lungul anilor, de multe ori — am avut ocazia să mă bucur laolaltă cu alți interesați, de publicarea rapidă și acceptabilă a unor lucrări de mare importanță, care reprezentau un real câștig pentru știință. Însă, această a doua nefericită experiență românească mă va face — cel puțin pe mine, personal — mult mai prudent. Atita timp cit o editură nu are un control științific, alături de lucrări deosebit de îngrijite și originale, reale contribuții de specialitate, va exista totdeauna și riscul apariției unor cercetări neconcludente sau superficiale.

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA

MAGDALENA TEMPELMANN — MACZYN-SKA, *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mittlereuropäischen Barbaricum*. Römisch-Germanische Forschungen 43, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1985, XII + 339 p., 24 fig., 16 tabele, 80 pl. și 3 anexe.

Dacă diferite alte categorii de descoperiri au constituit obiectul unor eforturi sistematice și îndelungate, în urma cărora s-au realizat studii și monografii de referință, mărgelile au fost constant neglijate, prezența lor fiind cel mult menționată, adesea fără a fi incluse și în ilustrație. Pe drept cuvânt se poate afirma că, în afara unor excepții, specialiștii perioadei nu

Publicarea recentă a unei cuprinzătoare monografii asupra descoperirilor de mărgelă din epoca imperială romană și din perioada timpurie a migrațiilor dintr-o întinsă zonă a Europei vine tocmai să acopere o parte din golul menționat în literatura de specialitate. Faptul că subiectul este departe de a fi lipsit de importanță ne este confirmat categoric de lectura cărții, ce arată limpede implicațiile istorice pe care le-a avut producția și vehicularea acestor obiecte de podoabă mărunte la diferite popoare din antichitate.

După un scurt *Cuvânt înainte* al prof. dr. Ferdinand Maier ca editor și un *Cuvânt înainte* al autoarei, Tempelmann-Maczyńska își structurează lucrarea după cum urmează: *Introducere* (p. 1—6); *Stadiul cercetării* (p. 7—11); *Tehnica de confecționare a mărgelilor* (p. 12—14); *Clasificarea mărgelilor în grupe și tipuri* (p. 15—26); *Cronologia și răspândirea tipurilor de mărgelă* (p. 27—92); *Observații generale asupra cronologiei mărgelilor* (p. 93—106); *Răspândirea mărgelilor* (p. 107—112); *Mărgelile și combinațiile lor pe zone culturale* (p. 113—124); *Numărul mărgelilor raportat la inventarul și încadrarea cronologică a mormintelor* (p. 125—126); *Problema originii mărgelilor* (p. 127—136); *Funcțiile mărgelilor* (p. 137—148); *Considerații finale* (p. 149—150); *Tabele și liste* (p. 151—209); *Catalog* (p. 210—339); *Planșe* (1—80); *Anexe* (1—3).

Problematika abordată în lucrare este cuprinzătoare și include aspecte diverse referitoare la tipologia, cronologia, răspândirea, originea și funcțiile mărgelilor, descoperite în marea lor majoritate în morminte. Zona studiată (*Mittel-europäisches Barbaricum*) cuprinde în principal bazinele fluviilor Weser, Elba, Oder și Vistula, adică aproape toate regiunile Europei Centrale care în antichitate s-au aflat în afara granițelor romane, spațiul este foarte larg și corespunde ariilor de răspândire a mai multor zone culturale (Wielbark, Przeworsk etc.), în care pătrunderea și folosirea mărgelilor a fost desăvârșită. Frecvența mărgelilor în cadrul acestor culturi a fost determinată însă nu numai de numărul mai mare sau mai mic de piese ce au însoțit persoanele decedate în morminte, ci și de alți factori, cum ar fi ritul de înmormintare practicat (incinerare sau înhumare), condițiile de zacare în sol etc.

Alcătuind un catalog amănunțit, cu înregistrarea aproape a tuturor descoperirilor de mărgelă din spațiul amintit, unele din ele inedite, altele distruse sau dispărute în timpul celui de al doilea război mondial, Tempelmann-Maczyńska oferă specialistului interesat un excelent instrument de lucru. Autoarea nu s-a mulțumit să prezinte doar piesele descoperite pe localități, ci pe fiecare complex, în cadrul cărora notează și celelalte obiecte de inventar. Mai mult chiar, acolo unde a fost posibil s-au menționat și tipurile de mărgelă din fiecare complex. La rîndul lor, listele separate pe tipuri de mărgelă (p. 166—196) cu hărțile însoțitoare (pl. 21—75) dau posibilitatea de a avea în fiecare moment imaginea reală a zonelor de răspândire.

Un capitol important din monografie este acela în care se realizează tipologia mărgelilor. În ceea ce privește mărgelile de sticlă, autoarea stabilește 29 grupe cu 387 tipuri, pe baza și în ordinea următoarelor criterii: 1 — vopsirea cu una sau mai multe culori; 2 — formă și decor; 3 — transparență; 4 — culoare.

Dacă valabilitatea și importanța acestor criterii nu pot fi puse la îndoială, ordinea de prioritate dată de autoare pentru stabilirea tipologiei este discutabilă. Astfel, trecerea criteriului formei pe locul al doilea, după acela al vopsirii cu una sau mai multe culori, face ca mărgelile cu o formă identică să fie repartizate în grupe total diferite, care n-au nici o legătură între ele. Spre exemplu, mărgelile cilindrice apar dispersate în grupe total deosebite: XV (tipurile 135—142, 145—150), XXI (tipurile 206 și 229a), XXII (tipurile 304—309, 313b, 321—322, 324—325, 348d-e) și XXIII (tipurile 358, 361a, 363a-b). Situația este asemănătoare și pentru alte forme de mărgelă. În ceea ce ne privește, credem că ele ar fi trebuit clasificate mai curînd după forme (cilindrice, sferoidale, discoidale, prismatice etc.), cu un număr corespunzător de variante și subvariante, în funcție de culoare și ornament. Pe de altă parte, unele mărgelă avînd forme diferite au fost considerate de autoare ca variante ale aceluiași tip. Dintre acestea menționăm exemplarele de la nr. 211a—211b, 226a—226b, 229a—229b, 239a—239b, 259a—259b, 265a, b—265c, 266a—266b, 276a—276i, 292a—292b, 293a—293b,

precum și multe altele, care nu pot fi atribuite aceluiași tipuri. De altfel, sesizînd unele inconveniente, autoarea a renunțat de cîteva ori la ordinea prestabilită a criteriilor și a acordat prioritate formei. Așa a procedat, și considerăm a fi mult mai judicios, cu mărgelile segmentate (tipurile 91—103), piramidale sau bipiramidale, cu secțiunea de obicei hexagonală (tipurile 123—125) și acelea cu creștături (tipurile 155—178). În cazul mărgelilor segmentate, autoarea nu merge însă pînă la capăt cu aplicarea priorității a criteriului formei. Astfel, mărgelile segmentate aurite au fost incluse într-o cu totul altă grupă (nr. XXIX). La rîndul lor, mărgelile aurite, deși au forme foarte deosebite, au fost tratate ca variante ale unui singur tip (387a—387f).

Tempelmann-Maczyńska menționează clar (p. 18) că pentru ca la stabilirea tipologiei nu a fost hotărît întotdeauna unul și același criteriu. Ea consideră că la mărgelile vopsite cu mai multe culori decorul are un rol mai important decît forma. Alteori dimpotrivă ea crede că forma este decisivă la încadrarea într-o anumită grupă, exemplificînd situația cu mărgelile segmentate, despre care am vorbit deja mai sus. Autoarea nu ne explică și de ce a recurs la această inconsecvență de criterii pentru a realiza tipologia, mulțumindu-se să declare că procedeul unității schematice la clasificarea mărgelilor ar putea duce la realizarea unei împărțiri mecanice.

În linii generale, Tempelmann-Maczyńska folosește criteriul formei pentru tipologia mărgelilor vopsite cu o singură culoare și criteriul ornamentului pentru tipologia exemplarelor vopsite cu mai multe culori. Or, elementul decor, întotdeauna ca la alte piese arheologice, este acela care dă variantele tipologice. De asemenea, orice clasificare tipologică trebuie să aibă în vedere nu numai variabilitatea tipologică dintr-un anumit moment sau dintr-o anumită perioadă, ci și evoluția tipologică a fiecărui tip, de la apariție și pînă la încetarea producției și folosirii sale. Clasificarea oferită de monografie face abstracție totală de evoluția tipologică, nedînd puncte de sprijin pentru înregistrarea modificărilor formale — iar paralel și pe acelea ale diferitelor motive ornamentale — ce intervin de-a lungul etapelor cronologice. Intenția autoarei a fost probabil aceea de a grupa mărgelile după anumite caracteristici care să le ofere o cit mai restrînsă cronologie.

Unele nedumeriri produce și atribuirea de către autoare la aceleași tipuri a unor piese cu totul deosebite, cum ar fi mărgelile de chihlimbar 416a—416c (exemplarul de la 416a ar putea fi mai curînd o variantă a tipului 414a—d), 418a—418b, 427a—427b, 428a—428b, 458a—458b, 478a—478b și acelea de lut 489d—489e.

Un spațiu larg acordă Magdalena Tempelmann-Maczyńska cronologiei și răspîndirii diferitelor tipuri de mărgelă. Cum însă tipologia a fost realizată în maniera deja amintită, în mod evident apar unele dificultăți în discutarea acestor probleme. Astfel, în timp ce unele tipuri fixate de autoare pot fi considerate doar ca variante, altele cuprind piese foarte diferite, ce nu aparțin aceluiași tip

Magdalena Tempelmann-Maczyńska pune în discuție posibilitatea importului unor mărgelile în zona discutată din ateliere ce funcționau în centrele antice de pe țărmul de nord al Mării Negre (p. 134—135). Unele din aceste mărgelile apar în regiunea Vistulei Inferioare încă din etapa B₁ și se găsesc în număr mai mare în B₂. Având în vedere această situație, autoarea apreciază că drumul comercial care lega Marea Neagră de Vistula, trecând de-a lungul Nistrului, a jucat un anumit rol încă din etapa B₂ (anii 70—150 e.n.) și nu abia din epoca imperială romană, așa cum se susține de obicei. Opinia respectivă ar putea fi confirmată și de unele piese caracteristice regiunilor de la Vistula Inferioară ajunse în etapele B₁—B₂ în așezările dacilor liberi din jumătatea de nord a Moldovei. Între acestea menționăm pandantivul de sirmă de bronz în formă de verigă de la Cucorâni (Silvia Teodor, *Săpăturile de la Cucorâni, jud. Botoșani, în ArhMold*, 8, 1975, p. 143, fig. 46,7), cu analogii la morminte de la Rządź și Lipniki (Tadeusz Grabarczyk, *Metale rzeźnictwa artystycznego na Pomorzu w okresie rzymskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1983, p. 20, 92, 104, 113, 119, pl. III; IX, H; XV, Aa—b, B), precum și varianta timpurie de fibulă Almgren V din așezarea de la Poiana—Dulcești, punctul Varnița (Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 102—103, pl. CLXVI, 7; CLXXII, 4), pentru care se găsesc piese asemănătoare în necropolele de la Wielbark și Odry (Tadeusz Grabarczyk, *op. cit.*, p. 25—26, 99, 108, 115, 118, pl. XV, C, c, D, b).

Elaborarea unei monografii ca aceea analizată în paginile de față prezintă un mare grad de dificultate, întrucât ea cuprinde descoperirile de pe un spațiu întins, cu o diversitate culturală evidentă, în care folosirea podoabelor de acest tip cunoaște nuanțări distincte. Alunarea imensului material pentru studiu și munca de ordonare a acestuia pe grupe tipologice și etape cronologice solicită eforturi dintre cele mai mari, depuse cu tenacitate de-a lungul a multor ani. Ținând seama de volumul enorm al materialelor, ca și de posibilitatea de a-l analiza în cele mai mici detalii, ne întrebăm dacă nu ar fi fost mai nimerită elaborare mai întâi a unor lucrări parțiale, pe culturi, cu o tipologie și o cronologie bine puse la punct, și abia după aceea a unei sinteze mai largi. Între altele, avem în vedere și faptul că unul și același tip de mărgelile ar fi putut ajunge în ariile diferitelor culturi în etape deosebite, detaliu ce ar fi de constatat mult mai bine în cazul studiilor separate. Oricum, lucrarea pe care ne-o oferă Magdalena Tempelmann-Maczyńska poate fi considerată ca prima încercare de avertură de abordare generală a acestui subiect, care a scos din „anonimat” o importantă categorie de descoperiri arheologice.

ION IONIȚĂ

DIETRICH CLAUDE, *Der Handel im westlichen Mittelmeer während des Frühmittelalters. Bericht über ein Kolloquium der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas im Jahre 1980*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge, Nr. 144, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1985, 332 p.

Dietrich Claude ne oferă o carte de mare erudiție asupra unui subiect de netăgăduit interes, dar și de o enormă dificultate. Istoria evului mediu timpuriu, chiar atunci când este vorba de vestul Europei, pentru care izvoarele scrise s-au păstrat într-un număr sensibil mai ridicat față de celea referitoare la estul continentului, cuprinde încă suficiente aspecte necunoscute, așa încât lucrarea elaborată de prof. Claude de la Universitatea din Marburg se prezintă ca o contribuție deosebită la cunoașterea evului de mijloc.

Autorul își organizează volumul în următoarele capitole: *Introducere* (p. 9—30); *II. Navigație pe mare și corăbii* (p. 31—70); *III. Mărfuri comerciale* (p. 71—120); *IV. Locuri ale tranzacției de mărfuri* (p. 121—130); *V. Legături comerciale* (p. 131—166); *VI. Negustorii și organizarea comerțului* (p. 167—244); *VII. Acțiuni externe asupra comerțului* (p. 245—298); *VIII. Considerații finale* (p. 297—309); *Izvoare și bibliografie* (p. 310—327); *Indice* (p. 328—332).

Cercetarea întreprinsă de prof. Claude a avut în vedere în special spațiul vestic mediteranean, adică circulația către și dinspre porturile Italiei, Africii, Spaniei și Galiei, la care a mai cuprins și Marea Adriatică, de o specială importanță pentru comerțul Peninsulei Italice. De asemenea, în uclt circulația mărfurilor din vestul Mediteranei nu poate fi ruptă de aceea din partea ei estică, autorul s-a oprit cu atenție și asupra comerțului din această regiune. La fel, el a ținut cont că în general de comerț pe mare este strins legat și acela de pe continent. În ceea ce privește perioada studiată, cartea tratează intervalul cronologic din secolul al V-lea și până la mijlocul celui de al VIII-lea.

Evantaiul de probleme analizate de autor este foarte larg, așa cum rezultă cu claritate din sumarul capitolelor II—VII menționate mai sus. De asemenea, în cadrul fiecărui capitol au fost puse în discuție o multitudine de aspecte, indiferent de abundența, raritatea sau chiar absența izvoarelor scrise. Prin urmare, autorul a înțeles să abordeze tema respectivă în mod exhaustiv și nu doar să se oprească asupra acelor capitole pentru care avea la dispoziție informații satisfăcătoare.

Dietrich Claude dovedește o excelentă cunoaștere a izvoarelor, pe care le utilizează cu acribia istoricului de înaltă ținută. El oferă nu numai sursa exactă a fiecărei afirmații, alcătuind un impresionant aparat critic, ci și o judicioasă conexiune a știrilor, ce apar disparat uneori în izvoare. Un plan bine alcătuit, nu numai în ceea ce privește capitolele principale ale cărții, ci și al conținutului fiecărui capitol în parte, a condus la tratarea logică și corectă, în cele mai mici detalii, a numeroase chestiuni. Spre a oferi o imagine reală asupra diversității aspectelor tratate, menționăm că numai în cap. II, de exemplu, acela despre navigația pe mare și corăbii (p. 31—70), autorul a avut în vedere, între altele, condițiile climatice în diferitele zone ale spațiului tratat în cele patru anotimpuri ale anului, fenomenele naturale care influențează navigația și consecințele acestora (vânturi, uragane, naufragii, curenți maritimi), construcția corăbiilor, tipurile și mărimea corăbiilor, navigația de coastă și din largul mării, viteza de navigație, echipajul și tarifele pentru transporturi. De asemenea, o mare diversitate o au și subiectele discutate în cap. VI despre negustorii și organizarea comerțului (p. 167—244), din care reținem următoarele: denumirea negustorilor în izvoare; definiția negustorului; migrația negustorilor sirieni în vest; proveniența negustorilor orientali; activitatea negustorilor sirieni și în general a celor orientali în Italia, Gallia și Spania și a comercianților autohtoni creștini în Gallia, Spania, Africa și Italia; poziția socială și gradul de pregătire a negustorilor; organizarea comerțului; armatorii de corăbii; proprietarii de corăbii și negustorii; banii ca mijloc de plată; capitalul comercial; creditele comerciale și proveniența lor; investirea beneficiilor; specializarea negustorilor pe mărfuri sau grupe de mărfuri; specializarea pe rute comerciale; negustori dependenți de împărat din punct de vedere economic; comerțul bisericii; clerici comercianți.

Interesantă pentru a fi reținută este constatarea lui Dietrich Claude cu privire la momentele și perioadele de creștere și scădere ale comerțului maritim. Astfel, el observă că începutul evului mediu timpuriu cunoaște o etapă cu un negoț pe mare de o mai slabă intensitate, ca urmare a crizei puternice de la sfârșitul antichității. De asemenea, el face unele nuanțări și pe zone. Spre exemplu, autorul sesizează că în prima jumătate a sec. VI comerțul maritim era înfloritor în baz

și asupra altor compartimente ale istoriei evului mediu timpuriu, cum ar fi viața economică, arta etc. În mod justificat, autorul conchide totuși că în general comerțul și navigația pe Marea Mediterană au contribuit la constituirea unității spațiului mediteranean.

Dietrich Claude abordează istoria evului mediu timpuriu pe spații întinse, oferind orizont larg cititorului. Chiar dacă se implică uneori în unele aspecte mai mărunte, el o face pentru a explica mai bine ansamblul, pe care nu-l pierde nicodată din vedere. Unele din constatările și concluziile formulate de autor ar putea fi valabile și pentru alte zone, cum ar fi, spre exemplu, bazinul Mării Negre. Tema, generoasă prin complexitate și volum de informații, își așteaptă istoricul potrivit.

ION IONIȚĂ

G. A. FYODOROV—DAVYDOV, *The Culture of the Golden Horde Cities*, Translated from the Russian by H. Bartlett Wells, BAR International Series 198, Oxford, 1984, 278 p + 113 pl.

Editorii prestigioasei colecții BAR International au avut o fericită idee de a publica în limba de cea mai mare audiență mondială monografia lui German A. Fyodorov-Davydov privind cultura orașelor Hoardei de Aur. După lucrările capitale referitoare la antichitățile nomazilor turanici tirzii din Rusia Meridională, la organizarea socială a Hoardei și la numismatica mongolă și vechi-rusă, sinteza asupra vieții citadine din Imperiul Hoardei relevă încă o dată marile disponibilități științifice ale profesorului moscovit, specialist reputat în domeniul orientalisticii, arheologiei și numismaticei.

Aproape concomitent cu volumul imprimat la Oxford, la München a apărut lucrarea aceluiași autor *Städte der Goldenen Horde an der unteren Wolga* (Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie des Deutschen Archäologischen Instituts Bonn, Band 11, 131 p.), tradusă de A. v. Schelbek, care are un conținut asemănător. O parte din textul și din ilustrația aferentă publicate în BAR International Series sînt redată integral și în volumul din capitala Bavariei, în timp ce ample pasaje se găsesc numai în prima lucrare. Publicarea contribuțiilor lui Fyodorov-Davydov în cele două colecții de largă circulație relevă interesul lumii științifice pentru rezultatele cercetărilor obținute în ultimele decenii privind centrele urbane din Imperiul mongol constituit în răsăritul Europei. Menționăm că monografiile lui G. A. Fyodorov-Davydov au fost succedate la scurtă vreme de alte lucrări care întregesc viziunea asupra problematicei în discuție. Avem în vedere în acest sens volumele recente ale lui V. L. Egorov (*Istoričeskaja geografiia Zolotoj Ordyn XIII—XIV vv.*, Moscova, 1985) și A. A. Kravčenko (*Srednevekovyj Belgorod na Dnestre (konec XIII—XIV v.)*, Kiev, 1986).

Revenind la monografia specialistului moscovit, aceasta este structurată în 12 capitole, precedate de o introducere și succedate de concluzii, bibliografie, lista ilustrațiilor, abrevieri și ilustrație.

Justificînd rosturile demersului întreprins, autorul arată în introducere că imaginea asupra Hoardei de Aur, din felul cum s-a reflectat pînă în prezent în consemnările medievale precum și în operele istoricilor contemporani, nu este prea fidelă, intrucît au fost relevate cu prioritate aspectele legate de evenimentele de ordin politic, privind războaiele de cucerire și lupta popoarelor subjugate împotriva opresorilor, neglijîndu-se studierea organizării sociale și a nivelului cultural, care „au rămas în umbră”. Se consideră că pînă prin 1950 arheologia Hoardei de Aur s-ar fi menținut într-un „stadiu embrionar” și că, de-abia prin săpăturile intensive, posterioare anului 1960, din centrele de pe cursul inferior al Volgăi, a devenit posibilă reconstituirea culturii Hoardei de Aur, a circumstanțelor și formelor de viață și muncă, a datelor de natură tehnică, a elementelor de viață cotidiană (p. 1).

După cum se afirmă, „bazele cărții constau din materialele provenind îndeosebi din lucrările Expediției arheologice Volga din 1959 pînă în 1980 din orașele Hoardei de Aur de

pe Volga Inferioară — Țarevo, Vodianskoie și Selitriionnoie” întreprinse de un colectiv de arheologi coordonat de G. A. Fyodorov-Davydov (p. 2). Investigarea arheologică a aglomerărilor urbane controlate de hanii mongoli pe cursul Volgăi a atras pe specialiști încă spre sfîrșitul primei jumătăți a secolului al XIX-lea, dar tot ceea ce s-a întreprins pînă în ultimele decenii nu poate fi integrat în categoria cercetărilor metodice. Săpăturile mai vechi, avîndu-l drept pionier pe A. V. Tereșcenko, chiar dacă au purtat amprenta amatorismului, au scos la iveală materiale arheologice și numismatice bogate și diverse, ceea ce a permis relevarea unui nivel de civilizație incomparabil mai înalt decît lăsa să-l întrevadă informațiile izvoarelor medievale. Arheologul de origine lituaniană F. V. Balodis (Ballod), care a continuat cercetările pe Volga după revoluția din 1917, a găsit o formulare foarte plastică pentru orașele Hoardei, pe care le-a denumit „Pompeii-urile de pe Volga” (cf. F. V. Balodis, *Privolžskie „Pompeii”*, Moscova—Petrograd, 1923). Dintre istoricii români, Gheorghe I. Brătianu a subliniat însemnătatea componentei urbane din civilizația Imperiului mongol din răsăritul continentului european, făcînd în această direcție observații de substanță, ce își mențin în cea mai mare parte valabilitatea (cf. *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 204 și urm.).

Pentru G. A. Fyodorov-Davydov „Hoarda de Aur constituie simbioza a două lumi — o cultură urbană și elementul local de stepă al nomazilor, cu specificul lor cultural și sistemul propriu de organizare socială” (p. 1). Monografia și-a propus să trateze numai prima din cele două componente, cea de-a doua reprezentînd tema unui volum special, publicat de autor în urmă cu un deceniu și jumătate (*Obščestvennyj stroj Zolotoj Ordyn*, Moscova, 1973).

Primul capitol este dedicat problemei formării Hoardei de Aur și a evoluției vieții urbane în cadrul acestui stat. Se arată că hanii mongoli dominau în stepe, neadmițînd administrarea acestor teritorii de către reprezentanții populațiilor locale. În schimb, aristocrația nomadă nu s-a implicat în exploatarea zonelor agricole și a centrelor citadine, preferînd să lase pe seama comunităților sedentare munca cîmpului, meșteșugurile și comerțul, din impozarea cărora obțineau importante surse de venit. În rîndurile clasei conducătoare mongole s-au profilat două atitudini în ceea ce privește comportarea față de populația supusă: cea dintîi, tradiționalistă, era adeptă a păstrării nomadismului pur, iar cealaltă manifesta mult interes pentru o economie mai complexă, fiind receptivă la adoptarea sistemelor de producție ale etniilor subordonate. Autorul stabilește, de asemenea, mai multe faze evolutive ale orașelor Hoardei de Aur, făcînd unele considerații și asupra administrației lor.

Celelalte capitole valorifică importantul lot de descoperiri din așezările de pe Volga și din celelalte regiuni supuse mongolilor, încercîndu-se colajonări cu informațiile extrase din cronici, însemnări de călătorie și din alte surse medievale.

Înainte de a se trece la analiza globală a diferitelor componente ale vieții economice și ale celei cotidiene, autorul întreprinde succinte prezentări ale principalelor centre urbane din Imperiul Hoardei, începîndu-și demersul, în mod firesc, cu cele două capitale, ambele denumite în izvoare *Sarai*. Descrierile contemporane făcute de Ibn Battuta, al-Omari, Ibn-Arabshah etc., ca și indicațiile cartografice, au fost insuficiente pentru localizarea lor, în acest sens fiind necesare ample săpături arheologice și investigarea unui consistent material numismatic. Pe baza tuturor acestor izvoare, F. V. Balodis, urmat de A. I. Iakubovskii, a ajuns la concluzia că Saraiul Vechi („Sarai-B

Chilia" (p. 30), apreciere ce ni se pare nefondată, întrucât localizarea Chiliei în Delta dunăreană este indubitabilă, iar din punct de vedere politic acest oraș avea regimul Tanei, Caffei și a altor centre din Crimeea unde se stabiliseră coloniști genovezi și venețieni. În ceea ce privește identificarea Orheiului Vechi cu Shehr al-Djedid („Orașul Nou”), propusă de S. A. Ianina, aceasta este calificată de Fyodorov-Davydov drept nesigură, considerându-se că înfringerea de la Sinie Vodi, provocată de lituanieni, ar fi subrezit prea mult pozițiile mongole în estul Moldovei, pentru ca acolo să se mai poată emite monedele cu inscripția „Shehr al-Djedid” (p. 30). Continuitatea vieții urbane în așezările Hoardei dintre Prut și Nistru până la sfârșitul secolului șapte din secolul al XIV-lea dovedește, după părerea noastră, că lupta de la Sinie Vodi nu ar fi avut consecințe imediate în sud-estul Moldovei, așa încât din acest punct de vedere ipoteza lui S. A. Ianina nu se află în dezacord cu realitățile politice medievale.

Una din caracteristicile orașelor Hoardei este absența sistemelor de fortificație, fapt ce a fost pus pe seama politicii de combatere a tendințelor de separatism ale feodalilor mongoli, care, în eventualitatea că ar fi dispus de cetăți, ar fi fost desigur tentați să le folosească cu eficiență ca nucleu de împotrivire față de puterea centrală. De-abia în jurul anului 1360, când a izbucnit un îndelungat război civil, hanii de la Saraiul Nou au decis prevederea capitalei cu alinamente defensive. După cum am mai avut prilejul să relev (cf. *Formațiuni prestatale la răsărit de Carpați Orientali, în Aspecte ale civilizației românești în secolele XIII–XVI*, Suceava, 1986, p. 50), este posibil ca și lipsa așezărilor fortificate la comunitățile românești din spațiul est-carpatic în perioada anterioară constituirii statului feudal de sine stătător să se fi datorat interdicțiilor impuse de mongoli și de predecesorii lor turanici.

Autorul analizează în continuare diferitele tipuri de construcții de caracter privat și public, punând în valoare îndeosebi rezultatele propriilor săpături de la Țarevo, Vodianskoie și Selitronnoie, unde au fost depistate sisteme variate de ridicare a locuințelor, departajate atât prin materialele utilizate, cât și planimetric. Cercetările din așezările enumerate, ca și din alte regiuni din zona meridională a Europei Răsăritene, au relevat, de asemenea, existența unui sistem complex de lucrări de drenaj și de captare a apei. Aceste cercetări au permis concluzii importante privind rețeaua stradală din centrele Hoardei, structurarea cartierelor pe baza ocupațiilor preponderante și al straturilor sociale etc.

Un spațiu amplu se rezervă în monografie analizei ceramicii, care, ca prețutinderi în complexele arheologice antice și medievale, este foarte abundentă. Materialul ceramic aparține speciilor smălțuite și celor nesmălțuite, lucrate de meșterii locali sau importate din alte regiuni. Analiza ceramicii smălțuite produsă în bazinul Volgăi reflectă o întretăie influență, venită în primul rând din țările lumii islamice, din Iran și Asia Centrală, în al doilea rând din Bizanț, Chersones și estul Caucazului și în al treilea rând din țările Orientului îndepărtat. În categoria ceramicii smălțuite o pondere însemnată o deține așa-numita specie *kashi* (*kashinnaja keramika*) — denumire preluată de la orașul Kashan din Iran —, care a fost semnalată și la Orheiul Vechi (cf. E. N. Abyzova, P. P. Birnea, A. A. Nudelman, *Drevnosti Starogo Orheja, Zolotoordynskij period*, Chișinău, 1981, p. 60–70) și Cetatea Albă (cf. A. A. Kravčenko, *op. cit.*, p. 93). Alături de acest tip ceramic, mai apar vasele din lut roșu și gălbui, fiecare din aceste categorii ceramice având un număr mare de forme, decorate în tehnici diferite. La ceramica *kashi* motivele decorative constau din ornamente florale, zoomorfe, geometrice, la care se adaugă inscripții în limba arabă. Pe ceramica roșie se întăleşte adesea pictura cu angobă, decorarea incizată și sgraffitată. O mare varietate de forme și ornamente cuprinde și ceramica nesmălțuită. În ceea ce privește geneza sa, se consideră că o parte a acesteia își are prototipurile în ceramica pre-mongolă a alanilor de la nord de Caucaz și a bulgarilor de pe Volga, cu care are apropiate analogii tipologice. Alte analogii trimit spre Horezm și Transcauzia. Importurile ceramice sînt în general puțin numeroase, reducându-se la porțelanuri chinezești și vase horezmene, acestea din urmă fiind la un moment dat imitate și de olarii locali.

Un număr important de clădiri publice și câteva locuințe private beneficiază de o bogată ornamentație policromă cu plăci ceramice, mozaicuri, piatră sculptată, pictură etc., care fac dovadă unor preocupări estetice constante și a unor largi posibilități artistice. Majoritatea elementelor decorative se realizează de meșterii localnici, recrutați din rândurile populației ingenuchiate. Aceeași origine o aveau piesele de uz comun și de podobă, făcute din sticlă policromă, ca și cele din os, piatră, metal, fie că este vorba de unelte, arme, podobe etc. Cîteva obiecte din sticlă par să fi fost produse în manufacturile din Siria, Egipt și Orientul îndepărtat, de unde au fost aduse pe calea schimbului.

Analizele osteologice realizate pentru materialele recuperate la Selitronnoie, Țarevo, Vodianskoie și Madjar relevă procentajul mare al oaselor de cornute mici, alături de care apar în număr destul de însemnat și oasele de cornute mari, urmate de cele de cabaline. Oasele de porcine lipsesc aproape cu totul, ceea ce nu este deloc surprinzător pentru niște centre unde predomină populația musulmană, pe care rigorile cultului o împiedică să consume carnea de porc. Judecînd după numărul resturilor osteologice de la animale sălbatice, vînașoarea nu pare să-i fi revenit un rol prea mare în procurarea resurselor de hrană.

Vestigiile descoperite au putut completa în mod fericit cunoștințele privind tehnica de luptă, viața cotidiană și credințele religioase ale locuitorilor orașelor Hoardei de Aur. Varietatea riturilor funerare reflectă eterogenitatea etnică și confesională. Pe lângă rămășițe ale riturilor bulgarilor și ale nomazilor turanici (pecenegi, uzi, cumani), o largă răspîndire o aveau acelea ale musulmanilor. Datele investigațiilor antropologice au relevat amestecul elementelor mongoloide cu acelea europoide, confirmînd lipsa de omogenitate rasială din centrele urbane. Totodată, ele au indicat procente destul de reduse pentru tipul mongoloid, fapt ce arată o dată în plus că mongolii nu au reprezentat etnia predominantă numeric în cadrul Hoardei.

Considerații extrem de interesante se fac în legătură cu comerțul exterior, circulația monetară, științele, scrierea, limba, literatura și arta. Pentru relațiile comerciale ale Hoardei de Aur cu republicile italiene și cu vellevodatele românești autorul s-a folosit și de lucrările lui Gh. I. Brătianu și P. P. Panaitescu. Din punct de vedere lingvistic, pe baza inscripțiilor descoperite și a informațiilor narative, se confirmă largă proliferare a limbilor turanice, limba literară din orașele Hoardei fiind așa-numita „turcă de pe Volga”. Inscripțiile arabe și persane atestă influențele puternice venite din Orient.

Volumul conține în partea sa finală o amplă bibliografie selectivă, inserînd aproape numai literatură științifică în limba rusă și ignorînd în mare măsură contribuțiile elaborate în alte limbi. În afara textului, acesta mai cuprinde 113 planșe conținînd planșuri, fotografii și desene de calitate după antichitățile descoperite în orașele Hoardei de Aur, care contribuie mult la o mai bună înțelegere a celor afirmate, fiind

grupări de colecții, a unor cataloage care să includă cahilele de sobă depozitate în muzee. Acesta este, de altfel, și unul din temerile publicării cărții Juliei Richterová.

În lucrarea sa, Julia Richterová prezintă colecția de cahle existență la Muzeul Municipal din Praga, căutând, totodată, să creeze o imagine cât de cât obiectivă asupra valorii informaționale a acestora și a utilității ei pentru viitoarele cercetări în domeniul ceramicii ornamentale de interior.

Cartea atinge multe probleme ale dezvoltării și evoluției producției de cahle din Praga și ale cahilelor în general, probleme care necesită unele clarificări. În numeroase cazuri, ea încearcă să aducă soluții noi și datări corespunzătoare.

În elaborarea lucrării, autoarea adoptă criteriile generale stabilite de Zdeněk Smetánka cu privire la evoluția și morfologia cahilelor de sobă din Boemia, urmărindu-le îndeaproape și aplicându-le la studiul colecției din Muzeul Municipal.

Primul capitol cuprinde o scurtă caracterizare a colecției, iar următorul prezintă clasificarea cahilelor de sobă pe grupe și tipuri. Grupa cahilelor de sobă cu fața plină, a cărei dezvoltare tehnologică și evoluție au fost mai bine stabilite, este subdivizată în funcție de motivele temelor decorative înregistrate.

Cele mai vechi exemplare de cahle de sobă aflate în colecția muzeului completează cunoștințele insuficient de clare asupra fazei de început a construcțiilor de sobe din Boemia. Așa-numitele cahle în formă de oală-creuzet, având un orificiu circular, apar, în cadrul colecției, într-un număr limitat de variante, comparativ cu acelea cunoscute pînă acum (pl. 1). Spre deosebire de acestea, cahilele-olă cu deschiderea rectangulară sînt cu mult mai bine reprezentate. Produse în cantitate apreciabilă, ele au dăinuit în tot cursul evului mediu și, odată cu începutul secolului al XVII-lea, au devenit elemente de mobilier ale casei țărănești, atît în sate bogate, cît și în acelea mai puțin prospere.

O atenție aparte se acordă cahilelor cu fața plină, care oferă, ca decor, variate teme artistice.

În faza cea mai veche, pe cahilele de dimensiuni mici este semnalat motivul heraldic inspirat din decorul dalcelor de podea. Acestei faze îi aparțin trei exemplare, datînd de la sfîrșitul secolului al XIII-lea, considerate ca autohtone și nu importuri din cauza legăturii lor directe cu dalele de podea din castelul de la Pisek. Ele au ilustrate, în relief, leul Boemiei și vulturul heraldic, cu rozetele împărțite în sferturi (pl. 13/1-2 și 14).

În perioada gotică, cahilele cu fața plină și decor în relief cunosc o înflorire remarcabilă, motivele decorative evoluind pe exemplare mai mari în comparație cu acelea din faza anterioară (pentru evoluția dimensiunilor vezi tabelele I, II și III de la p. 10 și 12). Elementele heraldice includ acum nu numai blazonul țării, dar și acelea municipale, ecleziastice și nobiliare.

Majoritatea temelor iconografice au însă subiecte alese din mitologia creștină și biblică. Multe din motivele decorative care au ca reprezentări sfinți (Sfîntul Gheorghe, pe cal sau în picioare, omorînd balaurul, evangheliștii, desemnați uneori numai prin simbol, cu însemnele gotice ale numelui), diverse personaje biblice, Adam și Eva, Melusina etc. interesează, în mod deosebit, întrucît sînt întîlnite frecvent în numeroase descoperiri din spațiul românesc, ca, de pildă, în Moldova, la Baia, Suceava, Iași, Vaslui și în alte locuri (pentru asemănări vezi pl. 35, 37-38, 49). Nu mai puțin bine ilustrate sînt scenele de turnir și temele populare de vînațoare, care reflectă spiritul acelor timpuri cavaleresti (pl. 56-57).

O actualizare a evenimentelor populare și a ecoului lor în societatea vremii este evidentă în realizarea motivelor „hulsite”. Ele apar, în mod obișnuit, într-o formă simplă, miștă, cu imagini care înfățișează căpetenii de oaste, războinici, care de luptă cu vizitii huliști (pl. 55) sau asociate cu un blazon, pătrunzînd astfel în sfera heraldică (pl. 28/1, blazonul municipal din Kouřim).

Pozițiile scene din viața cotidiană sînt explicabile dacă se are în vedere faptul că sobele decorate cu motive în relief corespundeau unui anumit grad al posibilităților materiale ale orașenilor medievali. Cererea mică justifică slaba reprezentare a unor scene, cum sînt acelea de muncă, cu atelierul de olar (pl. 58/5), sau unele privind diverse jocuri (pl. 58/2).

Odată cu venirea Renașterii, repertoriul temelor se îmbogățește și tratarea figurilor umane capătă o nouă expresie

artistică. Ornamentele animaliere și florale cunosc acum noi valențe și se accentuează funcția lor decorativă (pl. 62-67).

În ciuda realelor greutăți întîmpinate în localizarea unor descoperiri de cahle, a problemelor legate de datări și clasificări cit mai corecte, lucrarea Juliei Richterová reprezintă un adevărat model de catalog, judicios compartimentat și cu ilustrație adecvată. Apărută într-o frumoasă formă grafică, ea constituie un excelent instrument de lucru, deosebit de util tuturor acelor preocupări de o mai bună cunoaștere a numeroaselor probleme pe care le implică studiul complex al cahilelor de sobă în evul mediu.

RODICA POPOVICI

PAVEL CHIIAIA, *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, München, 1983, 213 p.

Continuînd preocupări persistente și fructuoase, Pavel Chihaiia reia problematica incitantă, dar încă insuficient limpezită în resorturile ei lăuntrice, a contactelor pe plan cultural ale Țării Românești cu Orientul și Occidentul în decursul evului mediu. Volumul cuprinde 11 studii, precedate de un „Cuvînt înainte”, și succedate de un rezumat în limba franceză. Paleta tematică a studiilor este diversă, remarcîndu-se totuși o predilecție pentru aspectele culturale și arhitecturale.

Cele 11 studii se referă la scenele redată în cele trei miniaturi din *Chronicon Pictum Vindobonense* privind războiul dintre Basarab I și Carol Robert de Anjou (1, p. 9-17), cetățile ridicate și stăpînite de Mircea cel Bătrîn și rolul lor defensiv (2, p. 18-38), calitatea de cavaler al Ordinului Dragonului — întemeiat de Sigismund de Luxemburg — al lui Vlad Dracul și implicațiile heraldice și politice ale acestei apartenențe (3, p. 39-77), sensul însemnelor armoriale din redarea sculpturală a stemei lui Radu cel Mare (4, p. 78-81), raporturile romanului „Varlaam și Ioasaf” cu „Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie” și cu scenele de pe unele icoane din Muntenia (5, p. 92-102), semnificația imaginii ecvestre de pe piatra de mormînt a lui Radu de la Afumați și referirile cronicărești la fațetele sale (6, p. 103-117), tipologia portalurilor din secolul al XVI-lea din Țara Românească și originea motivelor ornamentale cu care erau împodobite (7, p. 118-129), componentele tradiționale și cele de curînd adoptate de pe portalurile din epoca domniei lui Matei Basarab (8, p. 130-149), elementele sculpturale de pe casele Năstureilor de la Herăști și interferențele lor artistice (9, p. 1

Disponind de o variată informație, recollată nu numai de pe tărîmul istoriei artei și a literaturii, ci și din cercetările arheologice, numismatice, heraldice etc., autorul a reușit să redea o imagine plurivalentă a manifestărilor de ordin cultural, punînd în evidență aspectele mai puțin investigate ale spiritualității românești. Studiile incluse în volum, chiar dacă nu reconstituie în ansamblu tema anunțată de titlu, se inscriu drept referințe de neignorat, alcătuiind trepte indispensabile ale celui edificiu major ce se cere înălțat: sinteza globală a culturii medievale românești, în toate componentele sale.

VICTOR SPINEI

* * * **MONUMENTE ISTORICE ȘI IZVOARE CREȘTINE. MĂRTURII DE STRĂVECHE EXISTENȚĂ ȘI DE CONTINUITATE A ROMÂNILOR PE TERITORIUL DUNĂRII DE JOS ȘI AL DOBROGEI**, preș. comit. de îndr. și red. arhiepiscop dr. ANTIM NICA, Editura Arhiepiscopiei Tomisului și Dunării de Jos, Galați, 1987, 349 p.

Arhiepiscopia Tomisului și Dunării de Jos se dovedește cu preocupări mai statornice decît alte înalte foruri ecleziastice românești de același rang în elaborarea lucrărilor de evocare a vieții religioase din spațiul carpato-dunărean în evoluția sa istorică mult milenară, editînd în numai un deceniu nu mai puțin de trei consistente volume. După *De la Dunăre la Mare — Mărturii istorice și monumente de artă creștină* (1977, reeditare în 1979) și *Arhiepiscopia Tomisului și Dunării de Jos în trecut și astăzi* (1981), semnalăm apariția recentă a volumului care face obiectul prezentei note, prin grija unui comitet de îndrumare și redacție prezidat de arhiepiscopul dr. Antim Nica și avînd ca membrii pe episcopul-vicar Lucian Tomitanul, arhimandritul Ieronim Motoc și pe preoții Eugen Drăgoi, Neculai Grosu și Igor Jechiu.

În *Cuvîntul înainte* — semnat de președintele comitetului editorial —, unde se fac cîteva considerații privitoare la scopul și conținutul cărții, se relevă că „ideea principală ce străbate întreaga lucrare [...] este strîns legată de precizarea cadrului specific român și creștin, în care s-a realizat etnogeneza strămoșilor noștri” (p. 5). Ca o justificare a necesității întocmirii volumului, se înscrie aprecierea potrivit căreia, „organic atașată de destinele poporului, Biserica noastră a reușit să aducă o contribuție de seamă pentru conservarea conștiinței naționale și pentru ridicarea nivelului cultural al fiilor ei duhovnicești de pe aceste locuri” (p. 6). În concepția arhiepiscopului Antim Nica, materialele reunite în volum, ca și altele similare, ar putea servi drept punct de plecare pentru elaborarea unei sinteze asupra istoriei Bisericii Ortodoxe Române la Dunărea de Jos, monografie a cărei utilitate nu mai este cazul să fie subliniată.

Volumul conține șapte studii referitoare la viața bisericească și la lăcașele de cult, care, prin tematica lor, acoperă o largă perioadă istorică, cuprinsă între secolul al III-lea și sfîrșitul secolului trecut.

Șirul lor este deschis de acela datorat lui Adrian Rădulescu, intitulat „Bazilici și monumente creștine în contextul etnogenezei românești din sec. II-VII în Dobrogea” (p. 7—77), unde se realizează un repertoriu ce se vrea exhaustiv al vestigiilor creștine din teritoriul dintre Dunăre și Mare, pe baza cărora se fac consistente considerații concluzive. În demersul său autorul pornește de la premisa că „este de neconceput vreo considerație istorică legată de românii de la Carpați și de pe ambele maluri ale Dunării pînă la Marea Neagră înțelegerea fondului sufletesc creștin care se naște odată cu începutul simbiozei daco-romane” (p. 9). Rolul Scythiei Minor sau Moesiei Inferior în receptarea creștinismului și în iradierea sa spre ținuturile dacilor liberi de la nordul Dunării este apreciat ca de o excepțională importanță, după cum și alte influențe etnice, spirituale și culturale au avut tot de acolo punctul de demarare spre nord-vest și vest.

Potrivit informațiilor disponibile în acest moment, pe teritoriul Dobrogei românești au fost semnalate 35 de bazilici,

răspindite în 14 localități. La toate aceste monumente se face o succintă descriere, însoțită în majoritatea cazurilor de un plan corespunzător. Între bazilici se numără și aceea de la Niculițel, în a cărei criptă erau adăpostite osemintele a șase martiri, presupuși a fi căzut victime persecuțiilor dezlănțuite de vizigoți în 369—372. În continuare sînt prezentate materialele epigrafice grecești și romane — în original și în traducere — ce aduc mărturie asupra răspîndirii creștinismului, fiind reunite un număr de 41 de astfel de inscripții din piatră, toate însoțite de desene sau fotografii. La acestea se adaugă un numeros fond de monumente sculptate și arhitecturale anepigrafe, conștinnd mai cu seamă din fragmente de capiteli, pe care s-au sculptat motive cruciforme sau alte simboluri creștine. Cele mai multe monumente de acest tip provin de la Tomis, altele fiind recuperate la Callatis, Tropaeum Traiani etc. O ultimă categorie de piese evocate sînt cele cu caracter liturgic, de uz curent sau de podobă, prevăzute cu inscripții sau numai cu simboluri creștine. Chiar dacă majoritatea pieselor enumerate au fost deja publicate și discutate în amănunțime în literatura de specialitate (cf. deosebi lucrările lui Ion Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Vatican, 1977; idem, *Artă creștină în România*, I, București, 1979), prezentarea lor sistematică este binevenită, contribuind la creionarea unei imagini mai cuprinzătoare a tezaurului de vestigii creștine din Scythia Minor.

Al doilea studiu inserat în volum, care constituie prin problematica tratată o continuare firească a celui dintîi, aparține lui Ion Barnea: „Monumente creștine și viața bisericească în secolele VII—XIV” (p. 79—124). Lucrarea a fost structurată în trei capitole, corespunzătoare perioadelor delimitate de evenimentele de însemnătate primordială pentru sud-estul Europei: I, 602—971; II, 971—1185; III, 1186—1417. Autorul face o amplă prezentare a cadrului politic în care a avut loc evoluția comunităților umane din regiunile mărginite de Dunăre și Mare. Prilejul este folosit pentru precizarea poziției față de anumite chestiuni controversate, în legătură cu care în literatura de specialitate românească și străină s-au avansat în ultimii ani opinii din cele mai diverse. Pentru Ion Barnea a doua etapă a procesului de etnogeneza românească, cea „de desăvîrșire a formării poporului român și a limbii sale”, ar fi avut loc în secolele VII—IX. În perioada anterioară constituirii formațiunilor prestatale se propune utilizarea denumirii de *străromâni* pentru populația neolatină de la Dunărea Inferioară, desemnată în izvoarele externe sub numele de *slahi* sau *blaci*.

Răspîndirea slavei vechi la români și adoptarea ei în Biserica s-ar fi petrecut în secolele IX—X, ca urmare a extinderii stăpînirii politice a primului țarat bulgar asupra unor teritorii românești, precum și a contactelor permanente dintre români și slavo-bulgari. Autorul evită un verdict ferm în cazul atribuirii etnice a momintelor bîrîtuale din Dobrogea de la sfîrșitul mileniului I, punîndu-și întrebarea dacă ritualul incinerării a putut fi practicat de comunitățile autohtone romanizate și creștinate, în condițiile în care în lumea mediteraneană se generalizase ab inițiu înhumarea. Minucius Felix relevînd încă în ultima parte a secolului al II-lea condamnarea de către creștini a rugurilor și a incinerării. Poziția dubitativă asupra acestor aspecte cu adevărat spinoase ni se pare mai adecvată în actualul stadiu al cercetărilor decît adoptarea unor verdicte tranșante, de felul aceluia care supralicitează enunțurile axiomatiche în locul

de bulgari la sfârșitul secolului al X-lea. Un spațiu mare se acordă descrierii și interpretării monumentelor rupestre de la Basarabi (Murfatlar), de unde provin șase biserițe și mai multe încăperi, galerii și morminte — descrierea lor fiind preluată aproape identic din I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 192 și urm., ca și lăcașelor de cult de la Garvăn-Dinogetia și Niculițel — „Cetățuia”. Din perioada cuprinsă între formarea statului Asăneștilor și cucerirea otomană este cunoscută până în prezent numai o singură biserică — cea de la Niculițel, cu hramul Sfântului Atanasie —, precum și numeroase obiecte de cult, dintre care un loc important ocupă cruciulițele duble relieviar.

Un studiu de un real interes publică Emilian Popescu: „Știri noi despre istoria Dobrogei în secolul al XI-lea: Episcopia de Axiopolis” (p. 125—147), în care se valorifică un text grecesc publicat recent de bizantinologul francez Jean Darrouzès, de unde rezultă existența efemeră la sfârșitul secolului al XI-lea a unei reședințe episcopale la Axiopolis, renumit centru getic și romano-bizantin de pe Dunăre, situat la numai 3 km sud de Cernavodă. Textul respectiv este un așa-zis *Tratat de transferuri*, în fapt un registru al Patriarhiei constantinopolitane, ce consemna transferurile marilor ierarhi. Meritul de a fi semnalat primul valoare acestui izvor pentru istoria ecleziastică a Dobrogei revine reputatului bizantinolog Petre Ș. Năsturel, profesor la Universitatea Sorbona, care a promis un studiu mai amplu, unde să valorifice în amănunțime interesantul text grecesc (cf. *Le christianisme roumain à l'époque des invasions barbares. Considérations et faits nouveaux*, în *Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești*, S.N., XI (XV), Freiburg i.Br., 1984, p. 233—234 și 263). Mai prompt în această privință s-a dovedit însă Emilian Popescu, potrivit căruia mutarea episcopului de la Axiopolis la Abydos, în Asia Mică, — ceea ce însemna desființarea diocesei, — ar fi fost cauzată de perturbațiile produse de invazia cumană din 1095. Această opinie diferă de aceea a lui P. Năsturel (*Ibidem*, p. 234), care în mod „provizoriu” considera că mutarea s-a datorat luptelor purtate în 1087—1090 de Alexios I Comnenos cu pecenegii.

În mod adiacent Emilian Popescu evocă problema adoptării slavonci ca limbă de cult în spațiul românesc, declarându-se partizan al ideii că introducerea ei este mult ulterioară secolelor IX—X, părere contravenind cu aceea impusă în literatura de specialitate mai veche. În favoarea aserțiunii amintite se citează preponderența în regiunile românești a manuscriselor muzicale grecești în secolele XV—XVI, față de aceea slave (p. 139). În ceea ce privește aprecierea concludivă că în thema Paristrion „limba slavonă nu fusese încă introdusă aici în cult” (p. 141), aceasta este în anumit dezacord cu o formulare anterioară mai nuanțată, potrivit căreia, în ținutul amintit, „limba principală (subl.n.) de cult era greacă” (p. 139), pe care o considerăm mai adecvată, măcar și prin prisma inscripțiilor chirilice și glagolitice din complexul monahal de la Basarabi (Murfatlar) (cf. G. Mihăilă, *Inscripții slave vechi de la Basarabi (reg. Dobrogea)*, în *Studii și cercetări lingvistice*, XV, 1964, 1), ce reflectă faptul că slavona dobindise anumite poziții în cult în Paristrion, disputându-și supremația cu greaca, revitalizată după cuceririle lui Ioan I Tzimiskes și Vasile II Bulgaroctonul.

Pe linia statornicilor preocupări de clasificare a diferitelor probleme ale trecutului medieval și modern al Dobrogei se înscrie studiul lui Tudor Mateescu „Biserica Ortodoxă Română din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane (1417—1877)” (p. 149—187). Mai sîrac pentru primele două secole luate în discuție, materialul informativ capătă consistență pentru perioada următoare. După cucerirea otomană, populația ortodoxă din Dobrogea depindea confesional de Mitropolia Dîrstorului (Sîlistre), care după mijlocul secolului al XVI-lea, cînd s-a întemeiat Mitropolia Proilaviei (Brăilei), îi cedază acesteia jurisdicția canonică pentru zona nordică a provinciei. Dacă o vreme slujbele din bisericuțele locale — făcute probabil în grecește — se țineau pentru toți enoriașii ortodocși, indiferent de naționalitate, cu timpul se produc diferențieri în cadrul acestor lăcașe, care sînt împărțite de diversele comunități etnice, serviciul divin săvîrșindu-se în românește sau bulgărește. Articolul este însoțit de un interesant material iconografic, care ne oferă o imagine sugestivă asupra înfățișării exterioare a lăcașelor de cult românești din Dobrogea,

lărgindu-și considerabil sfera preocupărilor față de acelea care i-au consacrat, Paul Păltănea semnează în volum studiul intitulat „Vechi locașuri de cult și viață bisericească în sudul Moldovei pînă în anul 1864” (p. 189—255), unde investigația coboară pînă în secolul al III-lea, de cînd datează cele mai vechi urme creștine de pe teritoriul Moldovei Meridionale. Date mai certe pentru organizarea vieții bisericești și pentru edificiile de cult din partea sudică a Moldovei apar de-abia după întemeierea statului feudal de sine stătător. Autorul se dovedește pe deplin familiarizat cu documentele medievale din epoca modernă — elocvente în acest sens fiind și recentele sale studii privind toponimia ținutului gălățean din *Limba română*, XXXIII, 1984; XXXVI, 1987 —, din care a selectat informații pline de interes privind răspîndirea bisericilor, etapele lor de construcție și refacere, poziția socială a preoților etc., preocupîndu-se să coroboreze datele diplomatice cu cele furnizate de cronică, însemnări de călătorie, recensămînt și alte categorii de izvoare.

În studiul „Aspecte ale vieții bisericești din Episcopia Dunării de Jos în anii 1864—1886” (p. 257—303), pr. Eugen Drăgoi se ocupă de prima perioadă de existență a Episcopiei Dunării de Jos, întemeiată în anul 1864 prin decizia lui Al. I. Cuza. Noua episcopie își extindea autoritatea canonică în județele Covurlui, Brăila, Ismail și Bolgrad, apariția sa fiind o consecință a războiului Crimeii, soldat cu pacea de la Paris, care readucea Moldovci o parte din teritoriile răpite în 1812, precum și a Unirii Principatelor. În fruntea noului organism ecleziastic a fost numit ca episcop Melchisedec Ștefănescu, a cărui păstorie în eparhia amintită s-a bucurat pînă în prezent de mai puțină atenție din partea exegeților. Pînă în anul 1879, cînd a fost mutat ca titular al Episcopiei de Roman, Melchisedec s-a preocupat, între altele, de ridicarea a numeroase biserici. Demersul lui Eugen Drăgoi se oprește la 1886, cînd, ca urmare a instaurării administrației statului român în Dobrogea și a reluării celor trei județe basarabene de către Rusia, s-a operat o nouă modificare în prerogativele Episcopiei.

Dacă E. Drăgoi a insistat asupra realizărilor pastorale și de gospodărire ecleziastică ale episcopului Melchisedec — și numai asupra acestora din vremea păstoririi în Episcopia Dunării de Jos —, studiul lui Al. Zub „Contribuția episcopului cărturar Melchisedec Ștefănescu la procesul renașterii naționale” (p. 305—320) relevă alte fațete ale acestei personalități complexe. Ca și alți intelectuali ai generației sale, Melchisedec s-a implicat atît în viața politică, cît și în domeniul istoriografic, preocupările din s

privind evul mediu românesc, nu numai istoriei politice, economice sau sociale, dar în mod constant și stăruitor, de mai mulți ani a urmărit — în cazul Iașului în mod special — caracteristicile evoluției urbane, ca factor esențial în cristalizarea vieții statale la est de Carpați. Fenomenul urban constituie, fără îndoială, una din trăsăturile cele mai caracteristice ale civilizației evului mediu românesc. Precizând în sensul acesta importanța covârșitoare în explicarea cât mai aproape de realitate a genezei orașelor medievale la est de Carpați în formarea unor noi structuri sociale, specializate și mai dens concentrate, Alexandru Andronic i-a acordat acestei problematici un loc predilect. Numeroase studii publicate în periodicele de specialitate în răstimpul menționat stau mărturie acestei evidente preocupări. În acest sens, ca o contribuție științifică de valoare a istoriografiei românești se înscrie și recenta lucrare intitulată: „Iași pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză și evoluție”, apărută în anul 1986, în prestigioasă editură „Junimea” din Iași.

Cercetătorul consacrat și cunoscut ca unul dintre specialiștii de marcă în studiul perioadei de început a orașelor din Moldova, Alexandru Andronic, în cartea recent apărută, tratează aspecte noi sau mai puțin cunoscute privind geneza și evoluția urbană a orașului Iași (aici avem în vedere cap. I, 41—74 din cunoscuta monografie *Istoria orașului Iași*, vol. I, ed. Junimea, Iași, 1980) de un real și actual interes științific, bazându-se pe numeroase și variate izvoare documentare, numismatice, cartografice și arheologice, acestea din urmă ocupînd un loc predominant în tratarea problemei. Lucrarea de față se bazează mai ales pe cercetările arheologice proprii, efectuate de mai mulți ani în fosta reședință voievodală a domnilor Moldovei. Temele abordate în cadrul lucrării reflectă nu numai structura acesteia, dar constituie în același timp modele în abordarea interdisciplinară a genezei orașelor medievale; ea reprezintă, în egală măsură, și o lucrare de serioasă referință istorică, alături de prima monografie de acest gen, închinată fostei capitale a Moldovei, Iași. Fiecare capitol în parte reprezintă, așadar, o certă contribuție la mai buna cunoaștere a istoriei Iașului, capitole care, reunite în prezentul volum, oferă nu numai o viziune de ansamblu, dar dă și posibilitatea desprinderii unor înțelesuri noi, prin raportarea directă și nemijlocită ocazională de alcătuirea tematică.

În *Introducere*, autorul precizează rolul determinant al arheologiei în explicarea genezei orașelor din Moldova în general, și a istoriei Iașului în special, într-o perioadă cînd izvoarele scrise aproape că lipsesc. În sensul acesta, autorul face remarcă: „săpăturile arheologice de la Iași, din vatra tirgului medieval, dar mai ales de pe locul fostei Curți domnești au avut scopul să stabilească topografia nucleului inițial al așezării medievale de caracter urban de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și să precizeze, pe baza datelor arheologice coroborate cu sursele scrise narrative și documentare, evoluția ulterioară în timp și spațiu a orașului pînă la mijlocul secolului al XVII-lea, cînd bogăția informațiilor istorice scrise permite o cunoaștere mult mai amănunțită a vieții urbane de aici sub toate aspectele” (p. 9).

Un prim studiu introductiv, dedicat *Istoriografiei* problemei, face o trecere în revistă a tuturor cercetărilor istorice și arheologice legate de orașul Iași, precum și problematicii pe care o ridică *stratigrafia* primului nucleu urban al orașului, făcînd, în felul acesta, cititorului posibilitatea desprinderii coordonatelor majore ale genezei și evoluției ulterioare a orașului, prin formarea unor temeinice judecăți de valoare.

Cercetările arheologice întreprinse în decursul a peste trei decenii la Iași au dus la precizarea principalelor zone (platoul Palatului Culturii, în zona străzilor A. Pann și C. Negri, Hala Veche și cea Nouă, zona bisericii Sf. Sava, pe strada Ștefan cel Mare, pe ambele laturi pînă în Piața Unirii) mai dens populate, unde concentrarea de locuire în decursul secolelor XIV—XVII a fost destul de mare. Pentru înțelegerea procesului îndelungat de transformare a așezării rurale Iași într-o așezare de tip urban, de o importanță deosebită au fost descoperirile de pe terasa inferioară a Bahluiului a primului nivel de locuire din perioada feudalismului timpuriu. Această și explică de fapt prelucrarea din lumina satului a principalelor componente ale civilizației viitorului oraș. Nivelul de locuire de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul

celui următor, cînd la Iași s-a manifestat din plin procesul de urbanizare, a beneficiat de o datare sigură, bazată pe descoperirile monetare din vremea lui Alexandru cel Bun. Descoperirea unor nivele de locuire de factură urbană în diferite puncte din vatra orașului a dat la iveală, pe lîngă numeroase locuințe ale orașenilor negustori și a unor complexe meșteșugărești, legate de prelucrarea metalelor și practicarea olăritului; Dezvelirea a numeroase cuptoare, în diverse puncte special amenajate din fosta vatră medievală a tirgului Iași constituie mărturie certă a unei dezvoltări deosebite a olăritului în secolele XV—XVII. Cele mai importante descoperiri, precum subliniază și autorul, referitoare la vechimea și evoluția teritorială a Iașilor în epoca feudală, au fost furnizate de sistematicele săpături arheologice efectuate pe locul fostei Curți domnești, începute în 1960 și continuăte în anii următori. Cercetările din această zonă au avut drept scop depistarea, datarea și stabilirea tuturor succesiunilor în timp a depunerilor arheologice, precizarea continuității de locuire, precum și a fazeologiei propriu-zise a Curții domnești. În acest amplu context al investigațiilor arheologice, autorul a recurs la cercetări comparate privind vestigiile arheologice de caracter urban din principalele centre orașenești care au beneficiat de ample săpături arheologice (Baia, Suceava, Piatra-Neamț, Roman, Bacău, Vaslui), precizînd că, în cadrul acestui context arheologic, procesul de urbanizare al unor așezări medievale din spațiul est carpatic, început către mijlocul secolului al XIV-lea, a evoluat în funcție de condițiile specifice ale fiecărei așezări în parte și a continuat pînă în prima jumătate a secolului următor.

Al doilea capitol al lucrării, dedicat *Cadrului fizico-geografic*, tratează în mod complex toate elementele geografice ce compun mediul înconjurător, în care a evoluat viața orașenească a Iașului. Unitatea mediului geografic și anumite particularități zonale ale reliefului (etajarea teraselor au imprimat evoluției topografice a ansamblului urban al Iașului o notă specifică, evoluția în trepte a intravilanului orașului pe principalele terase de pe partea stîngă a Bahluiului. În felul acesta, așezarea rurală de la Iași s-a aflat, datorită și anumitor condiții geografice, pe axul principalelor drumuri comerciale care, alături de celelalte elemente sociale, demografice și politice, au contribuit la transformarea treptată a așezării într-un timp relativ scurt în oraș medieval, important centru de producție și schimb.

O cuprinzătoare trecere în revistă privind principalele urne de cultură materială descoperite în perimetrul urban al Iașilor și zona sa înconjurătoare, din paleolitic pînă în perioada feudalismului timpuriu, sînt prezentate și descrise în capitolul al treilea al lucrării (*Locuirea pe teritoriul Iașilor pînă în feudalismul timpuriu*). Astfel, sînt analizate, în mod sistematic și minuțios, principalele etape cronologice și culturale ce le corespund, a căror bogăție și varietate de materiale arheologice reflectă, în cazul Iașilor, îndelungatul proces antropogeografic și demoeconomic ce a caracterizat și individualizat zona în care a evoluat viitorul centru urban. Permanența și stabilitatea de locuire în zonă, subliniate în dese rînduri de autor prin varietatea culturilor ce se succed în timp și bogăția materialelor autohtone, contribuie în mod substanțial la înțelegerea ulterioară a procesului de geneză și transformarea treptată a locuirii rurale într-una de tip urban.

În capitolul al patrulea (*Numele Iașilor*), după ce autorul prezintă istoriografia problemei privind etimologia cuvîntului Iași, respinge teoria cu privire la derivarea numelui „de

arheologice, potrivit căreia „dezvoltarea orașului s-a făcut dintr-o așezare rurală medievală, iar numele și l-a luat de la întemeietorul său, stăpînul așezării”.

Numeroase și dintre cele mai consistente pagini au fost acordate analizei (în capitolele V și VI) începuturilor vieții urbane la Iași, precum și evoluției acestui proces de urbanizare. Astfel, autorul reușește, prin comparațiile făcute cu cercetările de la Suceava, să evidențieze aceasta în mod complex în capitolul al cincilea „*Începuturile vieții urbane la Iași*” (capitolul cuprinde două subcapitole: „Așezarea din secolul al XV-lea de la Iași și procesul de urbanizare” și „Vechimea istorică a Iașilor ca oraș medieval”). Deși intensitatea fenomenului de urbanizare aici a fost mai lentă ca în alte părți, totuși el s-a produs la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor, Curtea domnească jucînd un rol important în privința unificării „diverselor piețe locale mărunte și sărăcite, accelerînd, în felul acesta și pe cale militar-administrativă, procesul de închegare al centrului economic de la Iași”. În legătură cu această nouă etapă, este de făcut observația că cea mai mare contribuție la accelerarea rapidă a evoluției urbane a orașului a avut-o inițiativa domnească de implanțare aici, la Iași, a unei curții domnești, ceea ce a impus o prezență activă a autorității domnești acolo. Așezarea spre periferie a Curții domnești (caz asemănător și la Suceava) față de vatra tirgului medieval a avut drept consecință imediată „dezvoltarea tirgului și extinderea teritorială a nucleului inițial al așezării cu caracter urban spre vest și nord”. În ordinea ideilor enunțate mai sus, autorul surprinde cu multă claritate toate elementele de caracter urban, ce au concurat la geneza și evoluția de tip urban a așezării: varietatea producției meșteșugărești, concentrarea locuirii și creșterea densității demografice din jurul Curții domnești, cristalizarea unei piețe locale, modificarea structurilor sociale în cuprinsul respectivei așezări în favoarea producătorilor specializați, cu zone rezidențiale bine definite în perimetrul urban, existența unei pături de meșteșugari diferențiați pe ramuri de producție și a unor negustori cu bogate și variate mărfuri locale și de import.

Din analiza acestui proces, în care Curtea domnească a jucat un rol bine definit, autorul observă de la bun început, pe de o parte o asemănare cu același fenomen petrecut la Suceava, iar pe de altă parte constată existența a două etape în evoluția sa, și anume: o primă etapă anterioară instalării Curții domnești, cînd a avut loc un proces îndelungat de urbanizare și etapa a doua (din prima jumătate a secolului al XV-lea), posterioară instalării Curții domnești, cînd se produce accelerarea acestui proces.

În prima etapă, corespunzătoare sfîrșitului secolului al XIV-lea, tirgul Iașilor se găsea în plină dezvoltare urbană, dovada făcînd-o numeroasele descoperiri arheologice de factură urbană, cărora li se pot găsi analogii în principalele orașe medievale din Moldova: Baia, Siret și Suceava. Ca o particularitate a acestui proces, autorul remarcă cu multă scrupulozitate lipsa aportului elementului alogen colonizator, fapt constatat în celelalte orașe din Moldova, ceea ce îl determină să afirme că „progresul realizat de localnicii de la Iași este opera propriului lor efort”. În ceea ce privește dezvoltarea Iașului ca centru urban, edificatoare este și constatarea legată de inserarea numelui său în lista orașelor moldovenești din secolul al XIV-lea, sub denumirea de „Iasyskij torg”. Menționarea Iașilor în această listă, alături de alte orașe moldovenești, cu specificarea de „tirg”, confirmă ipoteza autorului, sugerată de altfel de descoperirile arheologice, că la epoca înșării sale în lista orașelor moldovenești (1388) „așezarea se afla în plină dezvoltare, în care însă procesul de urbanizare nu se cristalizase pe deplin”. Interesantă, în încheierea acestui capitol, este și concluzia la care ajunge autorul, cu privire la sincronizarea acestui amplu proces de urbanizare petrecut la est de Carpați (se arată în mod diferențiat, cu specificul corespunzător, principalele etape pe care le-au parcurs diferitele localități din Moldova în procesul de constituire ca centre urbane, proces relevant, de altfel, și în alte studii semnate de cunoscutul istoric Mircea D. Matei) cu „geneza statului medieval unitar și independent Moldova”.

În capitolul al VI-lea, care tratează „*Cetatea Iașilor în secolele XIV-XVI*” (și acest capitol cuprinde două subcapitole: „Iași și Curtea domnească în prima jumătate a secolului al XV-lea”, „Iași și Curtea domnească în vremea lui Ștefan cel

Mare”), autorul analizează principalele etape ale procesului de urbanizare, specificînd că, în cadrul acestui proces din prima jumătate a secolului al XV-lea, un rol important l-a jucat „instalarea vămii la Iași, pentru comerțul local și de tranzit cu Orientul”.

În etapa a doua, procesul de urbanizare a așezării de la Iași a fost accelerat de existența Curții domnești, ale cărei temelii inițiale, din piatră, s-au construit în prima jumătate a secolului al XV-lea, acestea reprezentînd, de fapt, și *prima fază constructivă* în evoluția ansamblului curții. Nivelul de locuire din această perioadă, bine reprezentat de numeroase resturi de cultură materială (ceramică de uz comun și de lux, ceramică ornamentală de interior, feronerie etc.), are apropiate analogii cu alte materiale arheologice descoperite în cele mai reprezentative centre urbane din Moldova, ceea ce dezvăluie nu numai unitatea de cultură materială a vieții orășenești, dar evidențiază în mod pregnant conturarea unei noi mentalități feudale, generate de alt mediu decît cel rural, preexistent. Curtea domnească din Iași a cunoscut o amplă dezvoltare în vremea lui Ștefan cel Mare. Descoperirile arheologice de la Curtea domnească, la care autorul a avut o contribuție determinantă, i-au permis să precizeze caracteristicile „sistemului de fortificație, fiind vorba în speță de construirea unor ziduri cu o grosime de un metru, însoțite de turnuri pătrate care, după toate probabilitățile, flancau curtilele”. Cercetările arheologice de la Iași documentează o fază Ștefan cel Mare, ilustrată de descoperirea unei varietăți bogate ceramică de uz casnic și decorative de interior: numeroasele plăci de teracotă sau cahle smălțuite provenind de la sobele din camerele Palatului domnesc, ornamente cu decor geometric, antropomorf, zoomorf și heraldic (stema dezvoltată a Moldovei) pun în evidență caracteristicile structurilor urbane medievale, „cu nimic mai prejos decît cele europene”. Luxul ce domnea la curte vădește și o participare a modei occidentale, atît în vestimentația curentă (ornamentele de pe cahle, autorul le consideră ca primele încercări de portretistică în tehnica basoreliefului), cît și în viața zilnică.

Tot acum, Ștefan cel Mare construiește biserica Sf. Nicolae Domnesc (1492), cu o destinație specială, ca făcînd parte efectiv din întregul ansamblu al complexului medieval al Curții domnești, cu fortificație proprie și cu incintă exterioară. În acest perimetru, fortificația de piatră a Curții domnești se completa nu numai cu zidul de incintă al bisericilor și mănăstirilor existente în vechia vatră, dar și cu valul de apărare din pămînt, de pe laturile de vest, nord și nord-est, și cu amenajarea pantei pe restul terasei inferioare a Bahluiului.

Orașul Iași a cunoscut în vremea lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi o deosebită dezvoltare. Acum se încheie procesul de urbanizare, Iașul devenind un adevărat centru orășenesc, cu o piață proprie.

În ultimul capitol al lucrării, al VII-lea, intitulat *Iași — Capitală a Moldovei* (și acest capitol cuprinde două subcapitole: „Evoluția orașului pînă la mijlocul secolului al XVII-lea” și „Fortificarea Curții domnești în vremea lui Vasile Lupu”), autorul relevă importanța politică a mutării capitalei de la Suceava la Iași și urmările acesteia asupra dezvoltării ulterioare a orașului. Descoperirile arheologice fac dovada că în secolul al XVI-lea orașul cunoaște o amplă perioadă constructivă, Curtea domnească continuînd și ea să se fortifice. În această etapă constructivă se încadrează cronologic *faza a doua* a Curții domnești de la Iași. În sensul acesta, călătorii străini nu se sfîșesc să af

raportul incintei exterioare, cit și al turnurilor care flancau curtilele". Aceleași remarci pentru această perioadă le face și cronicarul Miron Costin care menționa că la Iași, în vremea lui Vasile Lupu, s-au construit grajduri din piatră, iar palatul a fost ornăt „cu cini”, adică cu faianță smălțuită policromă de tip Iznik, cea mai veche ceramică otomană descoperită în Moldova. Reședința voievodului de la Iași, așa cum pe bună dreptate remarcă autorul, „a devenit în secolul al XVII-lea, nu numai o reședință permanentă, ci și cea mai mare Curte domnească din Moldova”. De asemenea, trebuie remarcat că cercetările arheologice din vechea vatră a Iașilor au scos la iveală și alte vestigii de egală importanță referitoare la sistematizarea urbanistică a tirgului medieval, pe primul plan situându-se aducerea apei în oraș și la curte. În oraș și în incinta curții s-au descoperit canale de scurgere constituite numai din piatră iar străzile „erau acoperite cu birne de lemn”. Din această vreme datează și o foarte bogată ceramică de uz comun, de import, precum și plăcile de faianță otomană ce căptuseau pereții palatului sau a altor case ce aparțineau păturii înstărite din oraș. Atât ceramica de uz comun din faianță și semifaianță otomană și cea de tip Delft, cit și plăcile de faianță otomană de tip Iznik și teracotele policrome transilvănene și lituaniene dovedesc nivelul luxului ce caracteriza curtea din Iași în tot cursul secolelor XVI—XVII. Acordând un spațiu larg prezentării acestei ceramici de lux decorative, autorul conchide că prezența acesteia la curțile voievodaile

din Iași și București dovedește că „voievozii români se aflau la curent cu moda și luxul epocii, căutând a se menține la nivelul curților orientale și europene”, fapt remarcat, de altfel, de unii călători străini ce au trecut prin Iași.

În concluzie, autorul acestei valoroase monografii subliniază că, începând din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, orașul Iași își va întări și mai mult poziția sa social-economică; devenind în scurt timp cel mai mare centru urban, meșteșugăresc și comercial din Moldova. Bazată, în cea mai mare parte, pe izvoarele arheologice, monografia închinată Iașilor îi permite autorului să releve că aici s-a desfășurat o amplă activitate umană pe parcursul tuturor etapelor cronologice ale evoluției sale de la sat la oraș, Iașul devenind, în virtutea procesului de urbanizare, un centru citadin medieval cu nimic mai prejos față de alte centre „similare ale lugini civilizate din cadrul evului mediu european”.

Volumul prezentat constituie o însemnată realizare a istoriografiei românești contemporane, cu idei și concluzii bine fundamentate, bazată pe o amplă și variată documentație. Informația bogată, ca și argumentația temeinică folosită în acest demers științific conferă monografiei lui Alexandru Andronic atributele unei lucrări de valoare, utilă în egală măsură atât publicului larg cit și istoricului, cu adevărat de referință în istoriografia temei abordate.

EMIL IOAN EMANDI